

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М. П. ДРАГОМАНОВА**

САННІКОВ СЕРГІЙ ВІКТОРОВИЧ

УДК 265.1

**ФЕНОМЕН ВОДНОГО ХРЕЩЕННЯ У КОНТЕКСТІ СУЧАСНОЇ
БАПТИСТСЬКОЇ САКРАМЕНТОЛОГІЇ**

Спеціальність 09.00.14 – богослов'я

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора філософських наук

КИЇВ – 2018

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі культурології Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова Міністерства освіти і науки України

Науковий консультант: доктор філософських наук
СОЛОВІЙ Роман Павлович,
Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова, старший науковий співробітник Центру дослідження релігії

Офіційні опоненти: доктор філософських наук, професор
САУХ Петро Юрійович,
Національна академія педагогічних наук,
академік-секретар Відділення вищої освіти

доктор філософських наук, професор
ГОЛУБОВИЧ Інна Володимирівна,
Одеський національний університет імені І.І.Мечникова, професор кафедри філософії та основ гуманітарного знання

доктор філософських наук, професор
ПАНКОВ Георгій Дмитрович,
Харківська державна академія культури,
професор кафедри культурології

Захист відбудеться "25" вересня 2018 року о 10⁰⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.21 у Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотечі Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розісланий "23" серпня 2018 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

І. Б. Остащук

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження зумовлена тим, що з середини ХХ ст. відбувається теологізація багатьох загальнофілософських і світоглядних проблем, а також зміна фокусу всередині богословського простору. Сакраментальний інструментарій та мову почали використовувати філософи, антропологи і богослови різних напрямів, конфесійних і позаконфесійних груп. Літургійне оновлення, що почалося в католицизмі і православ'ї, охопило практично всі напрями протестантизму. Водночас проблематика присутності трансцендентного в іманентному і конкретні форми сакраментальної Присутності в світі, суспільстві, особистому житті і церковному просторі все ще залишається малодослідженою темою для богослов'я загалом, і тим паче для вітчизняного протестантського богослов'я. Потреба осмислити способи реалізації теофанічної сакраментальності, необхідність у розвитку і побудові методології, за допомогою якої можна вивчати ці явища, актуальність вивчення конкретних літургійних форм реалізації таємничої Присутності об'єктивно ставить завдання цілісних досліджень у галузі сакраментального богослов'я. Цей процес особливо актуальний для вітчизняного богослов'я, яке ще не сформувало критичної маси досліджень з літургіїки і догматики, і в якому практично відсутні праці позаконфесійного, академічного характеру із сакраменталістики. Також важливість богословської інтерпретації дотикання трансцендентного й іманентного зумовлена розширенням альтернативної, позаконфесійної релігійності в сучасному суспільстві. Багато в чому це спричинено небувалим зростанням індивідуалізму й особистої свободи, спровокованим падінням тоталітарних систем і відкритим доступом до різноманітної інформації; розчаруванням у проєктах Просвіти і модерну, що намагалися витіснити будь-яку таємничість і непізнаваність з епістемологічного простору, а також сплеском індивідуальної релігійності через втрату довіри до офіційних церковних структур.

У сфері баптистського богослов'я ситуація ще критичніша з огляду на майже повну відсутність неупереджених, цілісних академічних досліджень як цього руху загалом, котрий відіграє все вагомішу роль у сучасному українському суспільстві, так і його богословських принципів та інтенцій зокрема. Для східноєвропейських дослідницьких проєктів ХІХ–ХХ ст., які в кращому разі займалися тільки історичним і соціальним ракурсом баптизму, створивши однобокий образ цього руху, характерні спрощеність, нерозуміння богословських основ і навіть їх свідоме спотворення. Конфесійні дослідження також недостатньо висвітлювали світогляд і богослов'я баптизму. Отже, недостатня поінформованість і однобокність уявлень східноєвропейських богословів і релігієзнавців про тенденції в баптистському богослов'ї, і зокрема про рух баптистського сакраменталізму, сама назва якого сприймається як оксюморон, призводять до помилковості суджень та необ'єктивності оцінок.

Окрім того, вітчизняний баптизм проходить етап самовизначення і переходу від усного богослов'я й інтуїтивної біблійної рефлексії до

діалогової писемної традиції, що створює основу для розвитку богослов'я загалом і нового осмислення церковної практики зокрема. Вивчення літургійних дій у баптизмі й особливо водного хрещення, яке відіграє вирішальну роль у цьому русі, що видно навіть із його назви, має велике значення і для ідентичності самого баптизму.

Загалом, актуальність дослідження зумовлена, з одного боку, об'єктивною богословською, релігієзнавчою і конфесійною проблемою, з іншого боку, практично цілковитою невідомістю в релігієзнавчому і загальногуманітарному дискурсі поняття баптистського сакраменталізму, а також відсутністю цілісних досліджень водного хрещення у баптистській традиції, які могли б показати цей феномен у широкому дискурсі сучасного сакраментального богослов'я.

Зв'язок роботи з науковими програмами. Дисертаційне дослідження здійснене у межах науково-дослідної роботи кафедри культурології факультету філософської освіти і науки Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова за напрямом «Методологія і зміст викладання соціальногуманітарних наук», що входить до Тематичного плану науково-дослідної роботи Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова за напрямом «Дослідження проблем гуманітарних наук», який був затверджений Вченою радою університету (протокол № 5 від 29 січня 2009 року) та відповідно до наукової теми кафедри культурології факультету філософської освіти і науки Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова «Розбудова академічного богослов'я в умовах освітніх трансформацій в Україні» (U 0117U004903). Окрім того, робота виконана у межах інтегрованої освітньо-дослідницької програми Центру дослідження релігії НПУ імені М. П. Драгоманова «Сучасне протестантське богослов'я», що розробляється і впроваджується спільно з Євро-Азіатською теологічною асоціацією відповідно до додаткової угоди №1 до договору про співпрацю між Національним педагогічним університетом імені М. П. Драгоманова і громадською організацією «Євро-Азіатська теологічна асоціація» від 19 грудня 2015 р.

Метою дисертаційного дослідження є окреслення контурів холістичної картини сакраментального богослов'я, визначення предметного поля і проблематики цього богословського напрямку та здійснення цілісного богословського аналізу баптистської інтерпретації феномену водного хрещення, щоб показати багатозначність цього явища і відкрити нові перспективи для його розуміння як енкаунтеру трансцендентного й іманентного.

Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких дослідницьких завдань:

- описати характерні риси баптистського сакраменталізму у міжнародній та вітчизняній площині та показати його амбівалентність;
- простежити формування та причини антропологічного повороту в баптистській інтерпретації таїнств і відродження руху баптистського сакраменталізму;

- проаналізувати загальне предметне поле християнського сакраментального богослов'я та дослідити смислове наповнення основних категорій сакраментології в конфесійній думці;
- розкрити особливості богословської методології й окреслити уявлення про цілісну методологію у богословському дослідженні;
- дослідити прийоми і методи цілісної методології у дискурсі сакраменталізму;
- виявити загальні особливості сакраменталізму у Старому і Новому Заповітах;
- описати головні прояви загальної сакраментології: Христос як первісний сакрамент, Церква та Біблія як сакраменти й інші прояви теофанії;
- окреслити церковні священнодії, їхню дійсність і дієвість мовою зустрічі та комунікації, а не звичайним інструментальним підходом;
- визначити теологічні підстави для медіативності сакраменту в загальному та спеціальному сакраменталізмі;
- виокремити необхідні риси та достатні характеристики сакраменту згідно з оновленим баптистським сакраменталізмом;
- простежити історичний розвиток богослов'я хрещення в баптизмі на етапі його формування;
- з'ясувати суть поняття хрещення у біблійному контексті: у текстах синоптиків, у книзі Дій та посланнях апостолів;
- охарактеризувати основні парадигмальні підходи до розуміння хрещення в історії християнства;
- виявити основні характерні особливості водного хрещення як сакраменту й описати загальний баптистський концепт хрещення у межах цілісної методології;
- дослідити взаємозв'язки хрещення як енкаунтеру з іншими баптистськими священнодіями;
- виявити особливості перформативності епikleзи у баптистському хрещенні;
- дослідити специфічні риси баптистського розуміння співвідношення хрещення Святим Духом як «занурення у Христа» та водного хрещення як вияву спасенної віри особистості, а також проаналізувати біблійні основи для цього розуміння;
- визначити екуменічний потенціал та практичне значення оновлення баптистської теології хрещення.

Об'єктом дослідження є баптистське сакраментальне богослов'я в контексті загального богословського дискурсу.

Предметом дослідження є священнодія водного хрещення з погляду баптистського сакраментального богослов'я.

Теоретико-методологічна основа дослідження. Роботу виконано з дотриманням загальних принципів, характерних для світового богословського дослідження: максимальної об'єктивності, позаконфесійності, світоглядного та методологічного плюралізму, цілісності.

У концептуальному плані принципове значення для розроблення теми дослідження мали праці Ю. Чорноморця, К. Говоруна, П. Гаврилюка, В. Матвіїва, Р. Соловія, В. Бондаренка, В. Єленського, А. Колодного, Л. Филипович, М. Черенкова. Актуалізація ключових ідей цих науковців дозволила з'ясувати місце та роль баптистського сакраменталізму в загальнобогословському контексті у світовому та вітчизняному вимірах.

Зважаючи на новизну баптистського сакраменталізму, осмисленню цього богословського напрямку, богословських дискурсів та хрестильних практик значною мірою посприяли дослідження філософів та богословів – Е. Кросса, П. Фіддеса, Дж. Колвелла, Дж. Біслі-Мюррея, С. Фаулера, Л.-М. Шове, Е. Скіллібекса, Й. Ратцінгера, О. Шмемана, М. Афанасьєва, С. Булгакова.

Методологічною основою дослідження є цілісна богословська методологія, яка застосовує традиційні методи, зокрема історико-богословський аналіз (у дослідженні становлення баптистського богослов'я хрещення), біблійно-екзегетичний підхід (у вивченні ритуального біблійного сакраменталізму та хрестильних практик у біблійні часи), компаративний метод (у порівнянні богословських поглядів на хрещення у різних традиціях). У дослідженні також використано загальнонаукові методи: аналізу, синтезу й аналогій – у створенні предметного поля баптистського сакраментального богослов'я; індивідуалізації – у визначенні сакраментальної термінології; узагальнення – в аналізі таких категорій загальної сакраментології, як первісний сакрамент, сакраментальність Церкви, Біблії та ін.

Специфіка предмету дослідження зумовила застосування спеціальних сучасних методів, зокрема методу герменевтичного аналізу як засобу тлумачення таїнств, богословських традицій та біблійних текстів у пневматологічній перспективі; феноменологічного підходу, який дозволяє виявити сенс хрещення та інших церковних дій в їхньому природному стані, як вони наявні в своєму реальному життєвому світі, тобто до і поза богословсько-теоретичним осмисленням; семіотичного методу, що розглядає церковні священнодії як знакову структуру, вивчаючи яку можна виявляти глибинний сенс і здобути інформацію, закодовану в цьому явищі; контингентного аналізу, завдяки якому з'являється можливість аналізувати умови сакраментальної зустрічі, за яких вона стає енкаунтером.

Наукова новизна одержаних результатів зумовлена сукупністю поставлених завдань і засобами їх розв'язання та полягає в тому, що у дослідженні вперше у вітчизняному богослов'ї та науковому дискурсі здійснено цілісний критичний аналіз відмінних рис феномену водного хрещення у контексті сучасної баптистської сакраментології у зв'язку із безліччю його інтерпретацій у діахронному та синхронному вимірах.

У світлі цілісного богословського дослідження феномен водного хрещення у баптистській традиції розглядається в дискурсі сучасного сакраментального богослов'я, щоб показати багатозначність цього явища і відкрити нові перспективи для його розуміння як енкаунтеру трансцендентного й іманентного. Поставлене завдання зумовило потребу

вперше у вітчизняному богослов'ї окреслити контури холістичної картини сакраментального богослов'я з баптистської перспективи, визначити предметне поле і конфігурувати проблематику всередині бібліоцентричного сакраментального богослов'я у взаємодії з іншими богословськими сферами. Це дало можливість переосмислити дотикання матеріального і духовного компонентів у літургійній практиці баптизму, особливо в священнодії водного хрещення, і створити цілісну картину цього феномену.

Зокрема, *вперше*:

- доведено, що баптистський рух не можна трактувати виключно як раціоналістичний, в якому відсутній сакраментальний вимір. У літургійній сфері баптизм постійно відчував амбівалентну напругу. Сакраменталізм, притаманний британському баптизму з часу його появи, отримав потужний імпульс до розвитку в середині ХХ ст. Водночас у баптизмі, особливо в його американському крилі, з вікторіанської епохи домінували уявлення про священнодії як умовні символи. Така ж амбівалентність характерна для вітчизняного баптистського руху, який, відчуваючи вплив менонітів і німецько-американського баптизму, у священнодіях бачив символи, а під впливом бібліоцентричної герменевтики здорового глузду і місцевого православ'я на практиці визнавав поміркований містичний сакраменталізм;

- систематично проаналізовано рух «баптистського сакраменталізму», який розвивають провідні британські богослови Е. Кросс, П. Фіддес, Дж. Колвелл та ін. На богословському рівні цей рух спирається на іпостасну присутність Надсушого в матеріально-духовному бутті і виносить поняття таїнства зі сфери церковних священнодій у широку богословську сферу взаємовідносин трансцендентного й іманентного. У сучасному баптистському богослов'ї це активно дискутований напрям і, водночас, це найбільш відкритий майданчик для діалогу різних християнських традицій;

- доведено необхідність виокремлення у баптистській думці сакраментального богослов'я з літургії в самостійну дисципліну, яка виражає божественну Присутність через категорію Інакшості й самі сакраменти розглядає як обітоване вторгнення Іншого в мікронаративи повсякденного життя. Такий підхід дозволив глибше зрозуміти й проаналізувати церковні священнодії в холістичній картині перетворення Всесвіту та сформуванню бачення можливості оновлення баптистського сакраменталізму;

- виявлено, що для сакраментального богослов'я найбільш адекватною методологією є цілісний, а не системний підхід. Системний аналіз у богослов'ї передбачає концентрацію уваги на окремих елементах, на їхній ієрархічності та взаємодії тощо, тоді як цілісність розглядає духовне явище феноменологічно, а не онтологічно, бачачи в частині риси цілого і розглядаючи ціле в дзеркалі частини завдяки найрізноманітнішим методам, серед яких значне місце посідають загальногуманітарні прийоми і способи, а також відносно нові для богослов'я дискурси, зокрема феноменологічний, герменевтичний, семіотичний, перформативний та інші;

- встановлено, що поняття сакрамент повніше і точніше описує не інструментальна мова передавання благодаті (влади, сили, енергії та ін.), а мова комунікації і зустрічі. У такому дискурсі сакрамент розглядається як енкаунтер, тобто не будь-яка, а здійснена і розпізнана зустріч вільних особистостей. Перехід на таку мову опису трансцендентної Присутності, і зокрема церковних священнодій, відкриває перспективи глибокого вивчення цього явища й осмислення найважливіших принципів буття. З'ясовано, як можна використовувати мову енкаунтеру в вивченні баптистських священнодій, зокрема в аналізі різних аспектів водного хрещення;

- виокремлено необхідні риси сакраменту, котрі відокремлюють його від загального прояву священного, а саме медіативність, тобто наявність посередника між трансцендентним та іманентним, і матеріальність – присутність матеріального об'єкту або речовини, яка медіює сакрамент. А також показано достатні характеристики сакраменту: обітованість – сакраментальна подія завжди передбачена й обіцяна, антропологічність – дія таїнства, спрямована на людину, а не на світ загалом, і перетворювальна дія, що відбувається в результаті сакраментальної зустрічі. Інші прояви священного, не описані цими рисами, належать до пансакраменталізму, а не до церковної сакраментології;

- з'ясовано, що визначальним для бібліоцентричної інтерпретації баптистського богослов'я є його багатогранне розуміння, яке враховує сім характерних особливостей: *умовний символізм хрещення*, який дозволяє уникнути ідолатрії й утверджує реальну відсутність Христа в цьому акті; *ініціаційну функцію* хрещення, яка вводить неофіта в церковний простір; *заповітну складову*, яка зобов'язує охрещуваного погодитися з умовами заповіту, давши обітницю доброго сумління; *хрестильне кредо* – сповідування особистої віри під час хрещення; *знак благодаті*, який засвідчує перед духовним світом і суспільством належність хрещеного до Тіла Христового; *єднання зі смертю і воскресінням Христа*, яке створює реальність перебування у Христі; *знак смиренного послуху*, який вимагає беззаперечного виконання заповіді;

- осмислено основні поняття загальної сакраментології, зокрема: Христос як первісний і квінтесенційний сакрамент, Який іпостасно з'єднав Небесне й земне і став медіатором за фактом посередництва у творенні, втілення і хресного відкуплення; Церква як Тіло Христа, що має подвійну природу – невидиму, сутнісну, Вселенську та її іпостасну рефлексію – історично наявну хронотопну громаду, яка виявляє себе тільки в зібранні її членів і динамічно окреслена як помісна церква; Біблія як сакрамент, який виявляє подвійну природу авторства її тексту, завдяки чому вона стає дієвим, перформативним текстом, який говорить; теофанії, що мають особистісний характер і часто виявляються у христофаніях, та індивідуальний сакрамент як прояв Христа у відродженій особистості.

Уточнено:

- уявлення про Присутність, яка виявляється через категорію «медіативності» або «опосередкування», що вказує на відношення одного

поняття (або об'єкта) до іншого через третє поняття (об'єкт). Медіативність найважливіша характеристика Надсущого, тому що трансцендентне, за визначенням, не може явити себе в іманентному безпосередньо, а тільки через медіацію, яка проявляється в одкровенні, незалежно від його форми (в природі, історії, приватне, біблійне тощо). Тому у вивченні сакраментів завжди є епістемологічна дистанція, яка задає межу їхнього пізнання і робить їхнє смислове наповнення дуже неоднозначним і залежним від способу вивчення;

- місце церковної сакраментології в системі богословського знання. Показано, що з традиційного статусу частини літургії вона перемістилася переважно в еклезіологію, що вивчає незриму Присутність у живому організмі – Тілі Церкви – через найрізноманітніші прояви: хрещення-приєднання нових членів; духовну настанову Словом проповіді, взаємними настановою у вірі й участю в Вечері Господній; молитви, прославлення, величання і будь-яку іншу церковну діяльність, що здійснюється під керівництвом Духа. Таке розуміння робить безглуздими дискусії щодо числа священнодій та щодо умов їхньої дійсності, концентруючи увагу на реальності енкаунтеру в церковному просторі. Це дозволяє зупинити поступове сходження сакраменталізму в містерійну релігійність;

- розуміння, що момент сакраментальної зустрічі – це апокаліптичний «кайрос» («зараз-мить»), це здійснена та водночас контингентна подія, що може перемістити людину в трансцендентне божественне, не руйнуючи зовнішнього іманентного буття. Її контингентність полягає у тому, що результативність можлива, тільки якщо зустріч двох суб'єктів відбулася реально й актуально, а не в уяві і не в комеморації. Отже, не будь-яка зустріч і не будь-яка участь у таїнстві може стати енкаунтером і мати бажаний (або небажаний) консеквент. Реальність зустрічі, тобто факт, що вона відбулася, визначається не тільки обітницею божественної присутності, а й вірою людини, яка розкриває їй очі на Дарувальника. Без віри як акту довіри, який відкриває людину для духовного світу і створює сакраментальний простір зустрічі, енкаунтер не відбудеться;

- поняття хрещення в дзеркалі інших, не баптистських традицій. Зокрема, проведено парадигмальний аналіз таїнства хрещення, яке розуміється як спосіб передавання благодаті у католицтві та православ'ї, хоча завдяки літургійному повороту в цих конфесіях розповсюджується використання мови енкаунтеру; у Магістерській реформації парадигму хрещення описано семіотично, як знак віри, хоча у лютеранстві хрещення частіше тлумачиться як дія Слова Божого; у кальвінізмі підкреслюється хрещення як знак заповіту відповідно до ковенантного богослов'я; в сучасному англіканстві робиться акцент на хрещенні з погляду процесу (початок шляху), а не стану; Радикальна реформація відкриває широкий спектр хрестильних парадигм – від абсолютно духовного тлумачення хрещення в товаристві друзів (квакери), східноєвропейських духовних християн (духоборців і молокан) і соціальних актів, що імітують хрещення в Армії спасіння, до відроджувального хрещення в Реставраційному русі

(Церква Христа тощо). Усереднену парадигму хрещення практикує анабаптистських рух, підкреслюючи у хрещенні сповідання віри й акт переходу від світу до спільноти святих, які практикують учнівство.

Набуло подальшого розвитку:

- обґрунтування розуміння сакраментального ритуалу як повторюваної матеріальної дії, що супроводжується промовою, від відтворення якої очікують певного результату. Це дозволило показати перформативність біблійних ритуалів у двоєдиному сенсі: як перформансів у сенсі відновної матриці поведінки і як перформативних актів з епikleзою в кульмінаційній точці, за якої мова творить дії. Цілісність матеріальної та духовної складових ритуалів, змальованих у Старому Заповіті, дала підставу критично переоцінити дихотомію духа і тіла, яку нерідко виявляє баптистське богослов'я. Продемонстровано, що комеморативна сакраментальна ритуальність мала важливе значення для формування ідентичності народу, його довіри Ягве і для формування інших етнорелігійних проявів;

- дослідження сакраментальної мови апостола Павла й особливості його богословської мови. Павло був змушений шукати в мові і використовувати в своїх текстах сигніфікати, які можуть описати денотатні значення, що належать до іншого, трансцендентного світу, в якому сенсирбельні й інтелігібельні категорії втрачають сенс, тому він часто вдавався до поетичних образів, насичуючи свою мову різноманітними тропами, що призводить до певної двозначності під час інтерпретації. Говорячи про Христа, Церкву, водне хрещення і про інші таїнства, апостол явно використовує не метафоричність, а лексику реального сакраменталізму, вдаючись до синекдохи й інших тропів, що встановлюють зв'язок мови з реальністю.

Теоретичне і практичне значення отриманих результатів. Висновки і теоретичні твердження, обґрунтовані в дисертаційному дослідженні, сприяють глибшому розумінню сакраментального богослов'я як нового напрямку богословських досліджень, цілісному розумінню літургійних практик, і зокрема водного хрещення, в баптистській традиції. Виявлені особливості дотикання трансцендентного й іманентного в широкому контексті Всесвіту і в літургійній практиці баптистських священнодій дозволяють з'ясувати внутрішню складність і суперечливість їхнього розуміння, розширюють богословське знання, створюють передумови для глибшого вивчення сутності та напрямів розвитку загальної і церковної сакраментології. Отримані результати відкривають нові можливості для діалогу протестантизму з іншими конфесіями, філософією, науковим світоглядом.

Практичне застосування результатів дослідження зорієнтоване на переосмислення водного хрещення в широкому контексті присутності Христа у Всесвіті, щоб примирити в баптистській свідомості поклоніння в Дусі й Істині з фізичним, ритуальним зануренням у воду.

Здобуті результати можуть слугувати методологічними засадами для подальшого розвитку сакраментального богослов'я, літургіки та загальної

теології. Їх можна використовувати у викладацькій діяльності під час підготовки курсів лекцій та підручників із таких навчальних дисциплін, як «Вступ до богослов'я», «Літургіка та основи християнської культури», «Релігієзнавство», «Патристика», «Історія філософії», а також спецкурсів.

Особистий внесок здобувача. Усі розділи дисертації, монографії та наукові статті, подані в списку літератури, написані автором самостійно. Ідеї, положення чи гіпотези інших авторів, які використані в дисертації лише для підсилення ідей здобувача, мають відповідні посилання. Матеріали та висновки кандидатської дисертації «Катехізаторська традиція у ранньому християнстві та в церквах ЄХБ», захищеної 1999 р., в тексті докторської дисертації не використовувалися.

Апробація результатів дисертації ного дослідження. Дисертація пройшла апробацію на засіданнях кафедри культурології факультету філософської освіти і науки Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Основні ідеї та положення дисертаційної роботи, її результати та висновки у формі доповідей було оприлюднено на 22 наукових та науково-практичних конференціях різних рівнів, з яких 11 міжнародних, зокрема: Міжнародна науково-практична конференція «Історія християнства та сучасність» (Одеса, 29–31 травня 2000 р.); Перший богословський форум «Богослов'я в євангелізмі» (Пуша Водиця, 10–11 листопада 2006 р.); Міжнародний симпозіум Baptist World Alliance Symposium on Baptist Identity and Ecclesiology «Are Baptist Churches Autonomous?» (Elstal, Germany, 21–24 March 2007 р.); Перший симпозіум ЄХБ «Автономність помісної церкви» (Київ, 6–7 грудня, 2007 р.); Перша богословська конференція «Шляхи слов'янського богослов'я армініанської традиції» (Львів, 19–20 грудня 2008 р.); Друга богословська конференція «Категорія свободи в армініанському богослов'ї» (Львів, 10–11 грудня 2010 р.); Науково-практична конференція «400 років баптизму та принцип свободи совісті: історичний, богословський та соціокультурний контекст» (Одеса, 17–18 вересня 2009 р.); саміт «Двадцять років благовістя в Україні: здобутки та втрати» (Свалява, 8–10 лютого 2011 р.); Науково-практична конференція «Церква: біблійні і богословські аспекти в сучасному ракурсі» (Одеса, 4–5 квітня 2013 р.); Конференції з циклу «Сибирские чтения» на тему «Категория свободы воли и роль личности в христианской сотериологии» (Новосибирск, Россия, 5–6 декабря 2013 г.); Міжнародна науково-практична конференція «Реформация: история и современность» (Вильнюс, 17–18 апреля 2015 г.); Міжнародна науково-практична конференція «Реформация: східноєвропейські виміри» (Острог, 13–15 квітня 2016 р.); Науково-практична конференція «Протестантизм в Україні: Волинь» (Луцьк, 24–25 лютого 2017 р.); Міжнародна науково-богословська конференція «Реформация: человек, церковь, общество» (Санкт-Петербург, 20–21 апреля 2017 р.); Всеукраїнська наукова конференція з міжнародною участю «Уроки Реформації – шанс для України» (Івано-Франківськ, 6 червня 2017 р.); Міжнародна наукова конференція «Реформация і сучасний світ (Філософія, Богослов'я, Наука)» (Одеса, 28–29 вересня 2017 р.); Всеукраїнська науково-практична

конференція «Людина, яка реформує та реформується» (Київ, 10 листопада, 2017 р.); International conference «Reformation: Past and Present» (Seattle, WA, 10–11 November 2017); Міжнародна науково-практична конференція «Реформація і трансформація суспільства: досвід минулого і виклики сучасності» (Львів, 8–9 грудня 2017 р.); Шостий науково-методологічний семінар «Сучасні тенденції розвитку літургійного богослов'я» (Київ, 17 лютого 2018 р.); Міжнародна науково-богословська конференція «Методології богословських досліджень: проблеми і перспективи» (Київ, 27–28 квітня 2018 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Сучасні наукові дослідження представників суспільних наук – прогрес майбутнього» (Львів, 23–24 березня 2018 р.).

Публікації. Результати дисертаційного дослідження викладено в індивідуальній монографії (28 авт. арк.); в розділі колективної монографії (3,41 авт. арк.); у 2 статтях у виданнях, що включені до наукометричної бази даних Scopus; у 14 статтях, надрукованих у виданнях, що входять до інших міжнародних наукометричних баз (Web of Science-ESCI, Google Scholar, IndexCopernicus та ін.) та у зарубіжних фахових виданнях; у 7 статтях в українських фахових виданнях та у 8 наукових публікаціях в інших виданнях.

Структура і обсяг дисертації, послідовність викладу матеріалу зумовлені логікою дослідження проблеми, яку визначають мета і завдання дисертації. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, двох додатків та списку використаних джерел (559 позицій, з них 246 – іноземними мовами). Загальний обсяг дисертації становить 644 сторінки, із яких 453 сторінка основного тексту та 122 сторінок додатків.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **Вступі** обґрунтовано актуальність теми дослідження у сучасному суспільстві та богословському дискурсі; охарактеризовано труднощі вивчення сакраментів, ступінь наукової розробки проблеми та її специфічне розуміння у різних християнських традиціях; викладено загальні методологічні основи та логічну структуру роботи, сформульовано мету дослідження, визначено наукову новизну праці, її теоретичне та практичне значення.

У **першому розділі «Пролегомени до сакраментального богослов'я»** проаналізовано особливості сакраментального богослов'я як специфічної галузі богословського знання, яка динамічно розвивається, починаючи з другої половини ХХ ст. Подано загальне уявлення про сакраментальне богослов'я, про поняття таїнство (сакрамент), священнодії та ін. Досліджено походження і неоднозначність всіх понять, пов'язаних із сакраментологією; проаналізовано амбівалентну історію баптистської сакраментології і виокремлено основні періоди її розвитку, наповнено змістом головні категорії, а також окреслено основні богословські траєкторії в цій галузі. Рівень розроблення проблеми в науковій літературі зумовив теоретико-методологічні парадигмальні основи дисертаційного дослідження в контексті

нового міждисциплінарного напрямку – цілісної методології. Окреслено інноваційні напрями розвитку цілісної методології та продуктивність застосування їх для вивчення сакраментів, і зокрема водного хрещення.

У *підрозділі 1.1 «Амбівалентність баптистського сакраменталізму»* проведено діахронний аналіз становлення баптистського сакраменталізму, котрий найчастіше сприймається як оксюморон, тому що більшість дослідників і конфесійних теологів відкидають можливість розуміння баптистських священнодій за допомогою поняття «таїнство» і пояснюють водне хрещення як символ, не пов'язаний із реальністю. Але здійснений огляд літератури (С. Фаулер, Е. Кросс і ін.) та ранньобаптистських сповідань віри доводить, що баптистська хрестильна практика набагато містичніша, ніж це артикулюється в популярних доктринальних документах, і літургійна діяльність у цьому русі демонструє наявність сакраменталізму. Хоч баптисти сприймають ритуальність дуже насторожено, але здійснення священнодій, особливо в східноєвропейському баптизмі, виявляє відчуття невимовної присутності духовного начала, описати яку для теологів дуже складно, і здебільшого небажано.

У *підрозділі 1.2 «Антропологічний поворот у баптистському сакраменталізмі й повернення до сакраментального богоцентризму»* розкрито причини упереджень баптистського богослов'я до сакраментальної термінології, які виникли в цьому русі у XVIII – XIX ст. під впливом ідей Просвітництва. Ця парадигма мислення розірвала зв'язок між трансцендентальним і профанним та піднесла духовне над матеріальним, що створило критичне ставлення до таїнств та змінило мову з сакраментальної, яка була у баптистів XVII ст., на символічну. Хрещення почали розглядати як суто людський обов'язок, що призвело до антропологічного повороту і до глибокого індивідуалізму. Повернення богоцентризму в баптистське богослов'я, тобто сакраментальний поворот, почалося в XX ст. і було реакцією на церковну кризу, пов'язану з поширенням лібералізму, виникненням екуменічного руху з його постійними дискусіями про хрещення та євхаристію і появою потужного загальнохристиянського руху літургійного оновлення. Діяльність провідних католицьких богословів цього оновлення – П. Геранже, О. Казель, а пізніше Л.-М. Шове та Й. Ратцінгер, а також літургійний рух у православних емігрантських колах (С. Булгаков, М. Афанасьєв, О. Шмеман та ін.) здійснили великий вплив на баптистську богословську спільноту.

У *підрозділі 1.3 «Предметне поле сакраментального богослов'я»*, щоб з'ясувати зміст перетворень, які відбуваються у сучасному сакраментальному богослов'ї, автор дослідив особливості відношення духовного і матеріального світу й виявив дуалізм, який формує латентне уявлення, що сакральне і профанне для релігійного світогляду співіснують паралельно і лише іноді й подекуди проникають одне в одне у вигляді священних предметів або явищ (ієрофанія М. Еліаде, нумінозність Р. Отто та ін.). Але цілісний погляд доводить, що духовне і матеріальне для релігійного

світогляду існує не паралельно, а різноплощинно, а тому незлитно, але завжди суміжно.

Встановлено, що холістичний підхід дає можливість розглядати цілісність як духовного, так і матеріального, які постійно пронизують одне одного. Цілісне богослов'я, навіть як негативна теологія, має можливість аналізувати буття, тому що Надсухий явив себе в Сущому і відкрився людям через Ісуса Христа. З'ясовано, що в такому розумінні сакраментальне богослов'я постає як дуже широка царина. Воно розглядає Святе Письмо як сакрамент, що відображає спільні дії Бога і людини; молитовну практику і поклоніння як єднання створеного і духовного; церковні священнодії й інші явища, що відбуваються на межі двох світів.

У *підрозділі 1.4 «Термінологія сакраментального богослов'я»* зазначено, що термінологічний апарат сакраментального богослов'я ще не вироблено і його вживання дуже непослідовне. Висвітлено змістову наповненість поняття «таїнство» щодо суміжних термінів «сакрамент», «постанова» й «священнодія». Доведено, що фокусні терміни цього богословського напрямку «таїнство» і «сакрамент», які стали майже повними синонімами в сучасному богослов'ї, почали використовуватися набагато ширше, ніж вузьке поняття священнодія (обряд) як дія, яка відбувається в Церкві або стосується її (Е. Скіллібекс, О. Шмеман). У рамках цілісної методології проаналізовано біблійне використання терміну «таїнство» та його історичне застосування сумісно з поняттям «сакрамент», а також значення поняття «постанова».

Докладно проаналізовано медіативний аспект поняття «таїнство». Зважаючи на те, що спосіб існування присутності Надсушого в матеріальному світі завжди таємничий і створює епістемологічну дистанцію, показано універсальність і всеохопність цього поняття. Також у дослідженні звертається увага на те, що відношення спорідненості та єдності, які характеризують внутрішнє життя новозаповітної Трійці, неможливо пояснити без медіативності. В історії людства Христос виступає як Медіатор (посередник-заступник) між Богом і людиною в контексті жертви відкуплення та в контексті творення світу. Оскільки медіативність виявляє себе в зустрічі, досліджено відмінність термінів зустріч і енкаунтер. Останній означає зустріч, в якій сторони розпізнають одна одну, і завдяки якій відбуваються трансформації принаймні однієї із сторін.

У *підрозділі 1.5 «Методологія вивчення сакраментального богослов'я»* доведено, що оскільки богослов'я є дуже специфічною галуззю гуманітаристики, яка має справу не тільки зі словом, але й з ірраціональністю буття, воно використовує всі науково-верифіковані методи, але не обмежується ними. Водночас воно не перетворюється в містику в повному розумінні цього слова, а є мистецтвом цілісного охоплення трансцендентної реальності, хоч воно не в змозі висловити все категоріально, через денотат. Тому автор доводить необхідність застосовувати до богословських досліджень цілісну методологію, яка вбирає в себе всі сучасні та традиційні методи.

Базовим поняттям цілісної методології є принцип співвідношення з тим, що міститься зовні, або принцип субальтернації зовнішнім аксіомам, істинність яких неможливо обґрунтувати емпірично, але в дослідженні доведено, що такими аксіомами повинні бути не конфесійні догмати в межах конкретної традиції, а недогматизований біблійний текст, очищений від богословських побудов. Автор висвітлює поняття цілісності і відрізняє його від поняття системності та показує низку особливостей і форм існування цієї методології. Вона повинна бути об'ємною, аналізувати історію і сучасність, бачити темпоральність цілого і його локальність, концентруватися на його раціональних й ірраціональних складових, взаємопов'язувати різні школи, прийоми і методи аналізу та водночас не втрачати квалітативність. У дослідженні продемонстровано можливості використання окремих різновидів цілісної методології, а саме: герменевтичного, феноменологічного, семіотичного, перформативного, контингентного підходів у дискурсі щодо аналізу феномену водного хрещення.

У **другому розділі «Загальна і спеціальна сакраментологія»** проаналізовано біблійний контекст сакраменталізму, зокрема специфічність проявів медіативної Присутності в Старому і Новому Заповітах, та особливості сакраментальної мови апостола Павла. На цій основі окреслено головні напрями загальної сакраментології – уявлення про Христа як первісний сакрамент, про Церкву, Біблію та теофанічність як сакраментальні явища, а також про людину, яка за певних умов стає індивідуальним сакраментом. Також з'ясовано особливості церковної сакраментології та умови її дійсності й дієвості.

У **підрозділі 2.1 «Біблійний контекст сакраменталізму»** досліджено використання різних ритуалів та сакраментальних явищ у біблійному тексті. Проаналізовано категорію «натуральні сакраменти» як природні явища, які стають знаками Божої присутності, а також «пратаїнства» як вузлові моменти в людському житті (смерть, народження та ін.), через які контактує таємнича надприродна та природна сутність. На підставі старозаповітного тексту доведено, що сакраментальний ритуал в Ізраїлі був перформативним у дуальному і синтетичному сенсі: з одного боку, він завжди був перформансом у значенні відновної матриці поведінки, а з іншого – в ритуалі обов'язково була перформативна мова і момент епikleзи, після якої виникала нова правова й фактична реальність.

Встановлено, що сакраментальні ритуали в старозаповітному контексті мали важливе епістемологічне, комеморативне, а також типологічне і пророче значення. Завдяки ритуальності відбувалося пізнання світу та Бога, комеморативна функція ритуалів поєднувала минуле з теперішнім, а пророчо-типологічна – теперішнє з майбутнім, вказуючи на Христа та його прихід. Автор доводить, що новозаповітні священнодії пов'язані зі старою юдейською сакраментальною системою, але не є її продовженням. Продемонстровано багато сакраментальних проявів у Новому Заповіті (ангели, чудеса тощо), однак власне церковних сакраментів у Новому Заповіті тільки два – водне хрещення і Вечеря Господня.

Висвітлено особливості sacramentalної мови апостола Павла, який використовував у своїх листах антитези і сентенції, найрізноманітніші афоризми й паралелізми, діатриби, риторичні запитання тощо. Але Павло змушений був шукати в мові і використовувати в своїх текстах сигніфікати, які можуть описати денотатні значення, що належать до іншого, трансцендентного світу, в якому сенсильні й інтелігібельні категорії втрачають сенс. Доведено, що апостол, кажучи про духовні категорії, часто користувався поетичними образами, але його мова попри ілюстративність переважно реалістична, оскільки, говорячи про духовні категорії, він постійно вказує на їхній органічний і цілісний зв'язок із матеріальними знаками.

У *підрозділі 2.2 «Загальна sacramентологія»* виокремлено головні феномени загальної sacramентології. Доведено, що першим і головним sacramентом у такому розумінні є Ісус Христос, Який все створив, все підтримує і Який є сенсом і завершенням всієї історії. Тобто Він – посередник між Богом і матеріальним світом за фактом творіння та його існування. Але Він також став посередником між Богом і грішним людством. Для цього Христос втілювався в людське тіло, абсолютно не позбуваючись своєї божественної суті. Автор доводить обмеженість теорії відкуплення як сатисфакції за людські гріхи через замінну жертву Христа, а пропонує теорію ототожнення, коли Бог єднається з людиною в особі Ісуса Христа, вбираючи в себе цілковиту природу людини. Тобто Він стає таїнством зустрічі не тільки матеріального і духовного світу, але й енкаунтером відкупленого людства і Бога.

Визначено, що Церква є sacramентом, місцем зустрічі сакрального і профанного, де Бог спілкується з людьми і люди знаходять один одного. Тому Церква, з одного боку, повністю ґрунтується на Христі, залежить від Нього і завжди звернена до Нього, а з іншого боку – це досконалий знак та інструмент служіння людям, що перебувають у світі. Дослідження вказує, що баптистська еклезіологія, яка осмислює місцеву громаду як помісну церкву, відрізняється від православного та католицького розуміння і розглядає помісні церкви як іпостасні прояви сутності Вселенської Церкви. Sacramentalна сутність Церкви виявляється тільки у зібранні її членів, та існує, на думку баптистів, якщо є інакшість і сепаративність у локусі громади. Тому не тільки Вселенська, але й помісна церква є sacramентом, який з'єднує сакральне та профанне не тільки в собі, але й через себе, коли надає водне хрещення, здійснює евхаристію, контролює своїх членів тощо.

Проаналізовано розуміння Біблії як sacramенту, який являє онтологічну присутність Слова Божого в матеріальній іпостасі. Доведено, що sacramentalний підхід набуває гармонії у подвійній природі біблійного тексту, підкреслюючи її дію на читача, а не її сакральність. Тобто Біблія розуміється як посередник між Богом та людиною, через якого діє Господь. Біблія приводить людину до віри, якщо людина відгукується на дію Богу. Вона є інструментом, яким діє благодать Божа.

Висвітлюється розуміння теофанічної присутності у Старому Заповіті

як христофанії, яка відокремлюється від проникаючої всюдисутності Божої, а також розкривається поняття «індивідуальний сакрамент». Показано, що завдяки медіативному служінню Ісуса Христа у втіленні й відкупленні змінилася дистанція між людиною і Богом: у нескінченний розрив, утворений інакшістю і гріхом, увійшов предвічний Божий Син і заповнив його Собою. Отже, у Христі знімається стара інакшість протилежності і формується нова інакшість перихорези, яка є відмінністю, і водночас – гармонією, згодою, що замінює інакшість ворожнечі.

Тому з дня П'ятидесятниці Ісус, живучи в серці, перетворює відродженого християнина на справжній індивідуальний сакрамент.

У *підрозділі 2.3 «Вступ до спеціальної сакраментології»* висвітлено головні уявлення про дії Христа в Церкві, які вивчає церковна сакраментологія. Автор доводить, що сакраментологія не повинна належати тільки сфері літургії, тому що основний богословський дискурс сакраментології полягає в її еклезіологічному характері, який впливає з онтологічної природи церкви як Тіла Христового. Дослідження виявило, що присутність Христа в Слові та в житті Церкви – проповіді, свідченні, прославленні, Вечері, хрещенні та в інших церковних діях – є справжньою таємницею, тому що всі вони відбуваються на межі двох світів, пов'язуючи і розділяючи їх. Отже, будь-яка діяльність Церкви є місцем зустрічі Бога і людини, тому кількість церковних священнодій неможливо і немає потреби рахувати.

Проаналізовано дійсність та дієвість церковних священнодій в інтерпретації основних напрямів християнства. Показано, з погляду баптистського богослов'я, суперечливість формули *ex opere operato*, яка вказує на начебто «автоматичну» дію благодаті під час таїнства і не враховує індивідуальну віру того, хто приймає священнодію. Автор доводить, що інструментальне, а не функціональне розуміння служителів, які нібито «передають» благодать від Бога до одержувача, мало корелюється з біблійною концепцією, тому що благодать не є субстанцією чи потоком енергії, вона є милостивою присутністю Божою.

Згідно з новозаповітним біблійним світоглядом, Христос з'єднує з собою особистості, і завдяки цьому люди набувають благодать, вічне життя, спасіння тощо. У такій картині світу сакраменти – це не інструменти передавання благодаті, благословення, влади або чогось іншого, а точки зустрічі Бога і людини в церковному просторі. Тому пропонується перейти від інструментальної мови в сакраментології до мови участі, яка розглядає сакрамент як дію, під час якої встановлюється або оновлюється зв'язок окремого члена Тіла Христового з Головою і з іншими членами цього Тіла. Розглядаючи сакрамент як місце побачення грішника з Богом, немає сенсу говорити про його законність. Головним у такому разі стає не дійсність таїнства, а його *реальність*. Однак залишається важливим питання – чи було встановлено зв'язок між учасниками зустрічі? В дослідженні стверджено необхідність балансу між об'єктивною стороною сакраменту як дією Бога і суб'єктивною стороною учасника цієї зустрічі, що має розкрити своє серце

через віру. Саме тому автор наполягає на обов'язковій присутності особистого, екзистенційного прориву віри того, хто приймає таїнство, назустріч тому, Хто його дає.

У третьому розділі «Діахронний і біблійно-богословський аналіз водного хрещення» проаналізовано розвиток богословських поглядів баптистів на водне хрещення у діахронній перспективі, а також здійснено аналіз використання концепту «хрещення» в євангельських текстах і посланнях апостолів Петра, Івана та Павла. Автор висвітлює практику та богословські погляди на водне хрещення в донікейський період та показує причини змін, які відбувалися тоді, а також демонструє чотири парадигми водного хрещення, які мають місце у різних дискурсах.

У підрозділі 3.1 «Історія богослов'я хрещення в баптизмі» проаналізовано історію і динаміку розвитку баптистських поглядів на водне хрещення. Зазначено, що на початковому етапі розвитку цього руху головну увагу було зосереджено на процедурних особливостях цього акту – стані віри охрещуваного, символізмі хрестильних дій чи символіці результату, але богословського осмислення самої дії хрещення майже не робили. Ситуація почала змінюватися в 30-х роках ХХ ст. із низки причин, серед яких автор вказує на вплив праць Еміля Бруннера та Карла Барта, а також на дискусію знаменитих біблеїстів Йоахима Єреміаса і Курта Аланда. Це викликало появу фундаментальних досліджень, присвячених хрещенню (Дж. Біслі-Мюррей, Н. Кларк, А. Гілмор та ін.). В цей же період з'явилося багато критичних праць, які обстоювали цвингліанську традицію розуміння хрещення, запроваджену в баптизмі у ХІХ ст. (Д. Д. Х'ю, Дж. Л. Гаррет та ін.).

Рішучий поворот у розвитку богослов'я хрещення розпочався в другій половині ХХ ст., коли у баптистській спільноті Північної Америки і Європи з'явилися ґрунтовні і серйозні академічні праці на цю тему. Відомі й впливові британські вчені, як-от Пол Фіддес, Брасн Хеймс, Невілл Кларк, Крістофер Елліс, Річард Кідд і Ентоні Кросс сприяли відновленню інтересу і глибшому та стійкішому розвитку богослов'я хрещення. В Північній Америці в цей час також з'явилися численні ентузіасти, зокрема С. Фаулер, Ф. Томпсон та інші, які розвивають глибші уявлення про водне хрещення.

Автор виявив вплив sacramентального розуміння хрещення навіть в анабаптистських колах (Дж. Г. Йодер, Е. Сіґріст), а також проаналізував стан та динаміку розвитку хрестильних ідей у східноєвропейській баптистській традиції, де з самого початку було дві богословські групи, які можна назвати «західниками» і «ґрунтовниками». Аналізуючи дискусії, що почалися з початку 90-х років ХХ ст. у цій частині світу між прихильниками суто символічного та sacramенталістичного підходу до хрещення, автор доходить висновку, що головне питання, навколо котрого точилися дебати – спасає чи не спасає хрещення, – помилкове. Спасає тільки Христос, а решта – це лише інструменти, за допомогою яких Він діє.

У підрозділі 3.2 «Хрещення в біблійному контексті» здійснено аналіз акту водного хрещення у біблійній перспективі, щоб з'ясувати значення ключових текстів, у яких згадано цей феномен. Розглянуто значення самого

концепту «хрещення» в семантичному та історико-культурному контексті і показано витоки цього ритуалу в юдейській і греко-римській ритуальній практиці. Відзначено, що новозаповітна практика водного хрещення не походить із ритуальних юдейських обмивань чи хрещення прозелітів, хоча вона й має генетичний зв'язок і певні конотації з цими діями, але відмінності між ними дуже істотні.

Проаналізовано згадки про водне хрещення у синоптиків і зауважено, що використання водного хрещення як свідчення покаяння і прощення гріхів чітко вказує на моральний та етичний сенс цієї дії у хрещенні Івана Хрестителя, а не на обрядово-законницьку сторону. Христологічну орієнтацію Іванового хрещення яскраво демонструє четверта Євангелія (Ів. 1:31) і підтверджує апостол Павло (Дії 19:2–4). Зауважено, що найважливішою євангельською оповіддю про водне хрещення, безсумнівно, є повеління Христа апостолам іти і робити учнями всі народи «хрестячи їх в ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа» (Мт. 28:19).

В дослідженні розглянуто випадки використання слова βαπτισμα і похідних від нього слів у книзі Дії апостолів та з'ясовано зв'язок між покаянням і хрещенням (Дії 2:38), між вірою і хрещенням (Дії 8:37); виявлено, що покаяння, віра і хрещення нерозривно пов'язані з дією Святого Духа (Дії 2:38; 19:2–6), а також підкреслено зв'язок покаяння, віри і хрещення з прощенням гріхів. У відповіді сотнику Корнилію апостол Павло пов'язує прощення гріхів із вірою (Дії 10:43), і водночас із водним хрещенням. Цей взаємозв'язок простежується у наверненні багатьох людей, а особливо яскраво його помітно у наверненні Савла (Дії 22:16). На думку автора, всі ці описи свідчать, що до прощення гріхів веде не один із вказаних компонентів, а цілісна єдність всіх, і це справедливо навіть тоді, коли один з описаних компонентів розмежований у часі з іншими, чи коли ці компоненти йдуть один за одним у різному порядку.

Автор досліджує інтерпретацію хрещення в посланнях апостола Павла, в яких цей концепт набуває розвинутого богословського обґрунтування. В міркуваннях Павла про хрещення в Рим. 6:1–4 поєднання з Христом абсолютно однозначно пов'язане з хрещенням. Дослідження концепції хрещення в Гал. 3:26–27 дає змогу побачити, що апостол не виключає хрещення зі свого міркування про віру, а поєднує ці два поняття. По суті, у цьому уривку хрещення є засобом вияву віри. У Кол. 2:11–14 Павло говорить про поховання у Христі через хрещення і воскресіння вірою. Мова цього уривка практично цілком збігається з мовою Послання до римлян. В 1 Кор. 12:13 апостол наголошує, що хрещення Духом виконує інструментальну функцію, помішаючи різних людей в Тіло, яке тут однозначно позначає Церкву Христову. Однак потрапити в Церкву, оминаючи водне хрещення, неможливо. Отже, зрозуміло, що тут мова йде про єдиний процес, який у духовному світі виявляється у зануренні Духом у Тіло-Церкву, а в матеріальному світі – у зануренні у води хрещення.

З'ясовано місце хрещення у посланні Петра та в корпусі Івана. Уривок 1 Петр. 3:21 пов'язує хрещення і спасіння, а також передбачає неоднозначну

інтерпретацію грецького слова ἐλεῶντις, яке можна зрозуміти як обітницю чи зобов'язання перед Богом мати добру совість, а також як прохання чи молитву до Бога про добру совість. Автор пропонує інтегральний, цілісний погляд, в якому хрещення – це одночасно і молитва до Бога, і обітниця доброго сумління у відповідь на Божу обітницю спасіння. Головним для богослов'я хрещення у корпусі Івана є опис бесіди Христа з Никодимом (Ів. 3:1–21), який теж має різні тлумачення, але дослідження доходять висновку, що обидва апостоли підкреслюють провідну і визначальну роль Христа: спасіння через воскресіння Ісуса у Петра і через піднесення Його на хрест в Івана.

У *підрозділі 3.3 «Хрещення в донікейський період»* розглянуто процес змін, які відбулися з богослов'ям та практикою водного хрещення в перші три століття християнської історії. Доведено, що зміна контексту в порівнянні з апостольським періодом призвела до того, що хрещення отримало самодостатнє значення у церковній практиці та християнській теології. За життя апостолів навернення, що складалося з віри, покаяння та водного хрещення, проходило в дуже стислі терміни, а іноді майже одномоментно і тільки потім починалася катехизація-учнівство. З кінця I ст. християни почали уважніше ставитися до допуску в свої громади. Це не тільки сформувало катехизаційну практику, а й запровадило додатковий елемент – випробування неофітів, тобто перевірку їхньої щирості, надання свідчень про зміни в їхньому житті і поведінці та навіть проходження певного іспиту на знання ортодоксального вчення.

З'ясовано, що другою важливою зміною цього періоду стала поява й розповсюдження практики дитячого водного хрещення. У II ст. водне хрещення вже сприймалося передусім як ініціація, з якою пов'язували відпущення гріхів. Обґрунтування хрещення, яке запропонували грецькі вчителі катехизичних шкіл, почало розривати покаяння, віру та водне хрещення. І хоча в кінці II – на початку III ст. Климент Олександрійський, а пізніше Ориген не відокремлювали хрещення від віри і покаяння, проте вони зосереджували увагу на хрещенні саме як на способі позбавлення від гріхів.

На початку III ст. вже зустрічаються однозначні свідчення про випадки дитячого хрещення, яке однак, вочевидь, відбувалося тільки в критичних ситуаціях, пов'язаних із хворобою або передсмертним станом. Про це свідчить зміст надгробних християнських епітафій цього періоду. Перехід богословських поглядів від Тертуліана до Кипріяна демонструє богословський зсув у розумінні водного хрещення, яке сприймається вже не як свідчення покаяння в колишніх гріхах, а як початок майбутнього життя, а тому панує уявлення, що його можна надавати і немовлятам.

У *підрозділі 3.4 «Парадигми водного хрещення»* розглянуто уявлення про хрещення та його богословський зміст методом парадигмального аналізу Томаса Куна та Ганса Кюнга. Автор зробив зіставлення й опис парадигм, використовуючи цілісну діахронно-синхронну систему критеріїв, заснованих на відношенні сакрального і профанного.

Духовна парадигма хрещення, яка надає головного значення духовним

процесам та, по суті, розриває цілісне сприйняття Всесвіту, поділяючи його як дві сфери, що майже або зовсім не перетинаються. Основна ідея цієї парадигми – Бог є Дух і взаємини з Ним не зв'язані жодними матеріальними засобами. Поклоніння в Дусі й Істині трактується як безритуальність. У цій парадигмі домінує ідея «відродження через рішення». Розкрито літургійні та практичні аспекти застосування цієї парадигми в практиці духовних християн та інших груп.

Ритуальна парадигма хрещення, суть якої полягає в тому, що матеріальні знаки й обряди, які супроводжують процес навернення у християнство, мають першочергове значення. Духовна складова фактично стає похідною від матеріальної, що на богословському рівні обґрунтовується первинністю і суверенністю Божих дій і його незмінними і безумовними обітницями, незалежними від того, хто приймає чи здійснює ці дії. Загалом можна сказати, що ця парадигма практикує «відродження через хрещення». Досліджено прояви такої парадигми в історичному християнстві.

Спорадична парадигма. Ця модель хрещення займає середнє місце між парадигмами духовності і ритуальності й характерна нестійкими і змінними акцентами, що підкреслюють іноді духовне, а іноді ритуальне. Матеріальне і духовне начала не пов'язані, але й не розірвані. Вони спорадично контактують між собою. Характерні прояви такої парадигми наявні у практиці та богослов'ї донікейського християнства, а також у групах Радикальної і Магістерської реформації. Спорадична парадигма хрещення відрізняється фрагментарністю і характеризується формулою «відродження і хрещення».

Цілісна парадигма хрещення характерна, передусім, теорією про тісний взаємозв'язок профанних і сакральних процесів і їхнє таємниче переплетення в межових станах. Ця парадигма категорично заперечує можливість управління духовними процесами через матеріальні елементи, тобто видимим актом хрещення не можна викликати духовне хрещення. Але з іншого боку, вона визнає недостатність духовних процесів без їхньої матеріальної складової. Формули «відродження через віру» або «відродження через хрещення», «відродження без хрещення» тощо у ній не можуть застосовуватися, а відродження відбувається завдяки цілісному процесу становлення християнина. З'ясовано, що ця модель найповніше реалізовувалася в апостольський період і далі існує на рівні конкретних індивідуумів та громад.

У **четвертому розділі «Баптистське богослов'я хрещення»** досліджено окремі сторони богослов'я хрещення, які притаманні більшості баптистів, і які різноманітні баптистські групи розуміють по-різному. Висвітлено сім найпоширеніших поглядів на хрещення, що становлять цілісний концепт баптистського богослов'я хрещення, яке узагальнюється в концепті енкаунтеру Бога з людиною, який виступає інтегральною трансцендентальною цілісністю (трансценденталією) сакраменту хрещення. Виявлено теологічну основу духовного та водного хрещень у христологічній та антропологічній перспективі баптистського богослов'я, дано оцінку

екуменічного потенціалу цих теорій.

У підрозділі 4.1 *«Умовність чи реальність? Хрещення як символ»* зазначено, що пояснення водного хрещення як символу зараз є найпоширенішою ознакою, яка ідентифікує баптистське богослов'я хрещення. Водночас доведено, що розуміння символічного значення хрещення не було характерним для першого покоління баптистів у XVII ст. Головним фактором, який змусив розірвати тісний зв'язок хрещення з вірою, була богословська дискусія з дітохрещенцями, а також вплив анабаптистських традицій, зокрема, очікування від кандидата до хрещення плодів віри, тобто вчинків оновленого життя. Спасіння почали розглядати як плід віри, яка передувала хрещенню. Хрещення розумілося як виконання заповіді про хрещення та знак входження до помісної церкви. Для групи закавказьких баптистів хрещення як символ було важливіше, ніж для євангельських християн, тісніше пов'язане з матеріальним ритуалом і розглядалося як знак благодаті.

Символічне розуміння хрещення виявляє здебільшого духовний і демократичний стиль мислення. Фіксоване церковне членство у такому разі стає необов'язковим, контроль громади слабшає, що призводить до зменшення проявів легалізму і сектантства. Відсутність стійкого зв'язку хрещення і спасіння дозволяє залучати до спасіння (і в такий спосіб до спілкування) ширше коло людей, про хрещення яких немає точної інформації, або християнство яких можна довести тільки моральною поведінкою. Символічне розуміння є спробою дистанціюватися, відійти якнайдалі від небезпечної межі ідолатрії, в якій незбагненого Бога замінюють Його видимим знаком, ідолом Бога.

Водночас зазначено, що символічна модель хрещення недостатньо обґрунтована біблійними текстами та біблійним богослов'ям, вона надмірно спіритуалізована, розриває єдність світу і робить Бога фактично господарем і володарем тільки духовних сфер. Матерія і фізичний світ зіпсовані гріхом, віддані на відкуп злу, а сам Бог мешкає тільки в чистому і світлому світі духів і втручається в справи матеріального світу тільки в «екстремних» випадках, хоча і контролює світ, але ніби ззовні.

У підрозділі 4.2 *«Двері в церкву. Хрещення як ініціація»* висвітлено уявлення про хрещення як про ініціацію, що зазвичай баптисти усвідомлюють як прийняття новонаверненого до Церкви. Виявлено, що з цієї перспективи хрещення розглядається не тільки як обряд занурення та виходу із води, але й як процес, що містить підготовку та передавання посвячуваному історії, правил, звичаїв і всього того, що становить велике і цілісне поняття субкультури тієї групи, до якої входить посвячуваний. Тобто хрещення стає фінальною точкою процесу навернення і складається із широкого комплексу попереднього оволодіння богослов'ям, поведінкою і церковною культурою. Кандидат до хрещення має засвоїти «материнську мову Церкви» і певним ритуальним актом засвідчити це. З цього моменту радикально змінюється його екзистенційний статус, він не тільки приєднується до нової спільноти обраних і посвячених, але і

відокремлюється від всього навколишнього світу непосвячених.

Доведено, що як західні, так і східноєвропейські баптисти дуже широко використовують образ хрещення як прилучення до Церкви і це призводить до декількох важливих практичних наслідків. По-перше, робиться акцент на колективному, а не індивідуалістичному осмисленні цього акту. Ініціація вказує на участь церковної спільноти і приєднання до цієї спільноти, а ідея приєднання до помісної церкви передбачає присутність цієї церкви, тому на богослужіння з наданням водного хрещення намагаються зібратися всі члени. По-друге, обов'язковою вважається практика підготовки до хрещення і проведення випробування перед ним. По-третє, ініціація призводить до моральних зобов'язань найсвятішого життя у Христі, тому щодо хрещення часто використовують фразу «моральний сакрамент».

Таке розуміння дозволяє легко розмежувати Церкву і нецеркву, побудувати стійку інституціоналізовану форму існування Церкви, надати організму Церкви оболонку організації, без якої духовний організм у матеріальному світі довго існувати не може. Завдяки такій очевидній ознаці формується стійка помісна церква як громада вірних, що має фіксоване членство. Таке розуміння ексклюзивне, а не інклюзивне. Воно не зараховує до Церкви тих, хто ще перебуває на шляху до віри, або тих, хто довго веде праведне християнське життя, але не хрестився чи хрестився в іншій деномінації.

У *підрозділі 4.3 «Печать Заповіту. Хрещення як обітниця»* визначено, що на рівні церковної свідомості, в літургійних текстах тощо, акт хрещення виразно артикульовано як момент укладення заповіту, а в офіційних догматичних текстах як англійські, так і східноєвропейські баптисти такого трактування ретельно уникають. Вказано, що однією з головних причин такого становища є протистояння з богослов'ям дітохрещення, в якому основним богословським аргументом вважається розуміння хрещення як знаку заповіту з християнином на підставі Кол. 2:11–12. В такому разі воно має не індивідуальний, а корпоративний характер, і може, за аналогією зі Старим Заповітом, здійснюватися над дітьми не на підставі віри, а на підставі Заповіту.

Пояснено інтерпретацію категорії «Заповіт», його форми та прояви в ковенантному та диспенсационалістичному богослов'ї, його склад та процедури укладення у Старому і в Новому Заповіті. Хрещення як знак заповіту Христа з Церквою відіграє роль печаті, яка підтверджує істинність заповіту щодо конкретного індивідуума. Такий образ фактично вказує на хрещення як на офіційний енкаунтер Бога і людини, як територію зустрічі, видиме місце і церемонію підписання вічного і нерозривного договору між вільними, але абсолютно нерівнозначними партнерами в присутності численних свідків.

З'ясовано, що заповітне уявлення допомагає помістити християнське хрещення в ширшу картину світу, зрозуміти його внутрішній зміст і практичну доцільність, демонструє внутрішню єдність Божих дій у всі часи. Воно вказує на приєднання до величного заповіту Христа з Церквою,

підкреслює відповідальність охрещеного: щоб заповіт став чинним, треба не тільки виконати ритуал, але і взяти на себе обітницю коритися умовам заповіту, зокрема обіцяти Богу добре сумління.

У *підрозділі 4.4 «Смерть і воскресіння. Хрещення як єднання з Христом»* доведено, що найрізноманітніші групи баптистів у різних регіонах однаково осмислюють хрещення як єднання з Христом у Його смерті і воскресінні. У дисертації ретельно проаналізовано різні інтерпретації фраз «у Христі», «з Христом» і похідні від них, які описують становище спасеної людини, котрій даровано всі блага спасіння. З'ясовано, що деякі богослови інтерпретують цей вислів метафорично (Дж. Данн, Г. Фі), але автор, погоджуючись з Е. Кроссом, доводить, що природніше розуміти цю фразу не як метафору, а як синекдоху, яка відрізняється від метафори більшою реальністю членів, які заміщуються, та вказує на перенесення властивості з предмета на предмет на основі їхнього реального логічного зв'язку. Новозаповітні описи хрещення в його зв'язку із зануренням у Христа, мають всі ознаки синекдохи, а не метафори. Здійснено також аналіз поняття «існування у Христі», «життя в Адамі» та «життя у Христі», які показано як подвійну, контрастну синекдоху.

Проаналізовано співвідношення в часі духовних процесів і видимих, ритуальних дій як взаємозв'язку водного хрещення і хрещення Духом Святим. Показано, що в баптистському богослов'ї ці поняття у ХІХ – на початку ХХ ст. розривалися, що спричинило появу розуміння «хрещення Духом Святим» як другого переживання після водного хрещення. Така інтерпретація була однією з причин розвитку п'ятидесятницького руху. Але з 1990-х років усталалося уявлення, що духовне хрещення збігається не тільки з наверненням, але і з прийняттям до Церкви, а це значить – з водним хрещенням. Автор доходить висновку, що водне хрещення за умови правильного перебігу всіх духовних процесів має відображати і фокусувати духовне хрещення, хоча в реальному житті можливі численні варіації.

Розглядаючи водне хрещення як кінцеву точку на шляху людини до Бога, який завершується зануренням у Христа і повстанням до нового життя, християни знаходять у водному хрещенні зовнішній знак, який підтверджує духовний процес. Але автор застерігає від надмірного акцентування на водному хрещенні, тому що, констатуючи, що духовне хрещення підтверджується водним, треба постійно пам'ятати, що зворотного стверджувати не можна. Інакше кажучи, водне хрещення не обов'язково підтверджує духовне.

У *підрозділі 4.5 «Знак благодаті. Хрещення як благодатний засіб»* розкрито, що баптисти не відкидають августинівське визначення хрещення як знаку благодаті. Ця ідея присутня в багатьох ранніх сповіданнях віри баптистів. Автор пояснює, у чому, власне, полягає «благодатність» хрещення й аналізує категорію благодаті, показуючи, що некоректно сприймати благодать тільки як інструмент або даність, тобто як щось, що зроблене Богом, але існує окремо від Нього, хоч і під Його керуванням. Справжня благодать має інший характер. Вона є даром, а не даністю. Бог не просто діє

в світі через Свою благодать, Він є в ній. Благодать і сам Бог невіддільні і нероздільні. Бог виявляє Себе в дарі. Він – і дар, і Той, хто дає, одночасно.

Доведено, що оскільки благодать завжди перебуває в дихотомії «наявності-відсутності», нею не можна володіти, її не можна підкорити. Вона володіє людиною, підкорює її, панує над нею. Тому жодні ритуали й обряди, навіть найправильніші, не здатні її утримати. Водночас вона обіцяє себе у деяких матеріальних діях, не будучи зв'язана ними, але вільно погоджуючись бути присутньою через них. І в цьому сенсі хрещення є певним знаком благодаті, її ознакою та її слідом, подібним до відбитку печатки на воску. Отже, хрещення стає даром, у якому охрещуваний у реальному часі отримує Того, Хто дарує, і сам віддає себе Йому, тому в певному сенсі воно є зустріччю Бога з людиною.

Автор пояснює, що хрещення є знаком благодаті, який дає право і засвідчує право, і якщо є справжня віра, то людина під час хрещення вступає у володіння даром. Але отримання дару і права на нього можуть бути не пов'язані в часі, якщо на момент хрещення людина не мала віри, але якщо віра з'явилася пізніше, сертифікат на право бути у Христі актуалізується і минуле хрещення стає дійсним. Це пояснює ідею єдиного і неповторного хрещення.

У підрозділі 4.6 «Проголошення Слова. Хрещення як визнання віри» пояснено, що розуміння хрещення як визнання віри – це твердо усталений баптистський погляд. Визнання віри, передусім, має індивідуальний особистісний характер, а також особиста віра, з погляду баптистського вчення, повинна проявитися в зовнішніх діях – словах і вчинках. Віра, не виявлена в зовнішньому матеріальному світі, загалом не є вірою, не беручи до уваги, звичайно, виняткових екстремальних ситуацій. Тому з баптистського погляду, правильніше говорити не про хрещення «за вірою», а про хрещення за *визнанням віри*.

Важливою особливістю в розумінні кредохрещення є перформативний характер мовних актів під час здійснення обряду. Тобто слова, вимовлені в контексті урочистої церемонії хрещення, мають дію самі собою, не залучаючи до цього іншого інструментарію, і сила перформативу полягає в божественній присутності, яка забезпечує результативність Слова. Тому слова, вимовлені під час обряду хрещення, мають таку ж дію, як і слова клятв, урочистих церемоній заручин, одруження або юридичних заяв. Автор доводить, що це свідчить про радикальний характер хрещення як незворотного повороту в житті особистості. Кандидат до хрещення усвідомлює, що треба розлучитися з колишнім способом життя, старими звичками, поведінкою, словами. Хрещення стає видимим знаком повороту (зміни – μεταβολή) від гріха до святості. Метаноїя починається в покаянні і завершується в хрещенні. Чітка, смілива і публічна заява про рішення охрещеного з'єднатися з Церквою і з Христом, безсумнівно, має важливий місіонерський вимір. Утім, у цьому підході є небезпека замінити саму віру її визнанням, тому що сповідування віри – це зовнішній вчинок, який можна зробити (навмисно чи ненавмисно) без достатніх на те духовних підстав.

У підрозділі 4.7 «Смиренне прийняття. Хрещення як акт послуху» пояснено, що опис хрещення як виконання заповіді Господньої пояснює використання в баптизмі нейтрального терміну «постанова» (ordinance) замість поняття «таїнство» (sacrament), яке має явну конотацію з розумінням хрещення в католицтві, православ'ї і в Магістерській реформації. Пояснення хрещення як акту послуху, по-перше, пов'язане зі загальним розумінням баптистів про необхідність суворо виконувати букву Нового Заповіту, а по-друге, з наслідуванням дій самого Христа. Показано, що для закавказьких баптистів, які переважно вийшли з молоканських громад і доводили необхідність буквального здійснення хрещення, головним аргументом у дискусії виступала необхідність прийняти хрещення, тому що це заповідь Господня.

Смиренний послух у виконанні заповіді Христа виглядає дуже привабливо на перших кроках духовного життя, можливо, цілком задовольняє християнина і є своєрідним знаком християнського учнівства. Розуміння необхідності виконання заповіді тільки тому, що це є заповідь, свідчить про слухняне, покірне і буквальне прийняття слів Христа, але бездумне виконання заповіді позбавляє ініціативності і фактично зупиняє духовне зростання. Учнівство може легко перетворитися в начотництво і цитатництво, у бездумне повторення штампів і шаблонів, як певних заклинань. Доведено, що слабкістю такого розуміння є відсутність урочистості й високого емоційного переживання. Якщо хрещення – це просто обов'язкове виконання заповіді, бо так сказав Господь, то замість приголомшливого відчуття переходу від смерті до життя, замість духовного і душевного перевороту від з'єднання з Христом, хрещення стає лише першим із багатьох актів учнівства. Сенс драми втрачається, відчуття хрещення, що має реальний контакт із спасінням, зникає, і хрещення обмежується дією простого послуху.

У підрозділі 4.8 «Узагальнення. Цілісний концепт баптистського хрещення» подано холистичне уявлення про водне хрещення як священнодію у широкому контексті становлення християнина. Водне хрещення як священнодія виступає не тільки як система поглядів, образів, понять, але в онтологічному сенсі воно за своєю природою є цілісним концептом. Це означає, що дослідник може розчленувати подію хрещення на складові частини тільки з гносеологічною метою, для опису і вивчення цього феномену. Але кожна складова перебуває в безшовній взаємодії з іншими, не зливаючись із ними і не відчужуючись від них.

Доведено, що розуміння хрещення як *символу* акцентує увагу на духовних переживаннях зустрічі з Христом, концентруючись здебільшого на дискретних, системних елементах, які супроводжують цю зустріч; розуміння водного хрещення як *входу в нову церковну спільноту* висвітлює його як соціально-культурний процес, водночас духовна складова мається на увазі, але не проголошується; образ хрещення як *обітниці* концентрує увагу на відповіді людини на заклик і спасенню дію Бога і пропонує антропоцентричний, а не теоцентричний підхід, який головну увагу приділяє

«обітниці доброго сумління»; уявлення про хрещення як про *співучасть охрещеного в смерті і воскресінні Ісуса Христа*, на противагу попереднім образам, підкреслює духовну складову розуміння цієї священної; *благодатна дія* хрещення – ще одна найважливіша сторона його цілісного образу, яка вказує на сутність залучення до благодаті; *визнання віри* в хрещенні передбачає її наявність, тому це кульмінаційний момент, в якому новий учень Христа сміливо і публічно заявляє про свої внутрішні переконання; *смирений послух* будь-якому слову вчителя, безперечно, є найвищою чеснотою учня, і Христос чекає від своїх послідовників саме такого послуху.

Узагальнюючи, автор доводить, що хрещення як символ і як ініціація, як обітниця і як єднання зі смертю і воскресінням Христа, як благодатний засіб, як визнання віри і послух – є подією, що має темпоральний вимір. Вона здійснюється, відбувається як зустріч, у котрій усі окремі риси взаємопов'язані в енкаунтері, і водночас – кожна з них по-своєму відображає органічну цілісність, яка виникає в хрещенні, коли йому надається буттєве існування в присутності церкви як спільноти вірних. Такий концепт хрещення-енкаунтеру стає трансценденталією, крізь яку проступають різні елементи цілісної реальності хрещення і в якій можна знайти інші грані, застосовуючи нові лінзи. Це і є полем майбутніх досліджень.

У *підрозділі 4.9 «Хрещення в христологічній і антропологічній перспективі»* показано хрещення у христологічному дискурсі відкуплення і спасіння людини. Божа любов розширила перихорестичне спілкування в Трійці, створивши за медіативною допомогою Логоса-Христа буття, а після гріхопадіння через нього відновляється цілісний Всесвіт. Втіленням Христа божественна і людська сутність поєдналися незлитно і неподільно в одну особу або в одну іпостась Боголюдини. Ця реальність воіпостазованої людської природи означає, що Христос мав не тільки особистісність, подібну до конкретної людини, але і воіпостазовує загальну людську природу – людськість як усю (природну сутність або ество). Цим іпостасним втіленням він долучив до себе весь рід людський у його усійній сутності. Саме в цьому сенсі Він зміг ототожнитися з людьми, не збираючи в собі всіх конкретних людей, а прибираючи на Себе загальну людську природу. Оскільки єдина іпостась Христа увібрала в Себе не тільки людську усю, але мала й всю божественну природу, Він обожив людськість.

Виявлено, що особиста безгрішність Христа перешкоджала Його смерті на хресті, але воіпостазованість грішної людської природи зробила Христа сукупним гріхом всього людства і дала можливість смерті виконати свою роботу. Але вона не могла «тримати» Христа у гробі, саме тому що у Нього не було ні особистого, ні спадкового гріха, і тому Бог воскресив Його з мертвих. Прилучаючись до воскреслого Ісуса, людина отримує не тільки відкуплення від минулого гріха завдяки очищеній та оновленій людській природі, а й отримує дар вічного життя, яке полягає в перебуванні у Христі.

З'ясовано, що для православної і католицької свідомості роль хрещення з метафізичного погляду полягає в тому, що воно переміщує

людину зі старого, гріховного способу буття в новий онтологічний стан, ще тоді, коли вона ще не здатна зробити особисте рішення бути з Богом. Баптизм, як і весь протестантизм, наполягає на особистісному, індивідуалістичному підході до актуалізації плодів жертви відкуплення Христа і набуття дару синівства. Але партикулярні та загальні баптисти по-різному описують цей процес. Кальвіністичне крило вважає, що Бог діє непереможною благодаттю і переводить у такий спосіб людину зі старого, гріховного стану в новий, відроджений; армініанське богослов'я пояснює набуття іншого онтологічного стану і перехід від старого стану до нового дією випереджувальної, а не непереможної благодаті. Таке розуміння дозволяє узгодити свободу людини та її особисту відповідальність із Божою любов'ю і бажанням спасти її. Хрещення в такому разі є кінцевою точкою на шляху дії благодаті та вільних вольових і емоційних актів людини. Воно не переміщує людину в нову природу Христа, а тільки завершує цей процес переміщення. Автор доводить, що прийнятий у дослідженні підхід до відкуплення і спасіння, заснований більше на особистісному сприйнятті Бога, ніж на іпостасно-сутнісному, дозволяє помістити хрещення в дискурс зустрічі вільних особистостей та їхнього спілкування, а не в метафізичну перспективу буттєвості.

У додатку 1 «Аналіз хрещення за першоджерелами донікейського періоду» детально проаналізовано ставлення до хрещення у період мужів апостольських за Дідахе, посланнями мужів апостольських – Климента Римського, Ігнатія Антіохійського, Варнави, а також за апокаліптичним текстом «Пастир» Герм. З'ясовано, що хрещення тоді становило обов'язкову частину навернення. Його надавали за вірою, після покаяння та зміни життя.

Виявлено, що в II ст., в період апологетів, хрещення відбувалося на відпущення гріхів і сприймалося як печать вічного життя (за творами Юстина та Іринія), а у III ст., за часів вчителів-катехитів, хрещення розуміли як шлях, який починається з покаяння і проходить вірою через навчання і катехизацію. Це зрозуміло з аналізу книги «Педагог» Климента Александрійського. Доведено, що з часів Орігена зв'язок хрещення і прощення гріхів був традиційним і не піддавався сумніву. Але для цього богослова хрещення несло спасенну дію, якщо неофіт попередньо відмовився від гріха, покаюся і був готовий зодягнутися в Христа. Оріген був першим, хто намагався по-богословському осмислити можливість дитячого хрещення, вводячи поняття «плями гріха». Але таке хрещення не було для Орігена нормою церковного життя, а лише можливим винятком в екстремальній ситуації. Також ретельно проаналізовано практику хрещення, яку пропонує Іполит Римський і яка вимагає покаяння з демонстрацією його плодів у вигляді оновленого життя, що перевірялося в ході тривалої і ретельної катехизичної підготовки.

Доведено, що Тертуліан підкреслював важливість хрещення як абсолютно зрілого і свідомого рішення, коли кандидат має віру, покаюся і всебічно підготувався до водного хрещення, хоч безсумнівною є його

сакраменталістична інтерпретація цього акту. Виявлено, що Кипріян зробив серйозний крок у наближенні поняття сакраменту до інструментально-магічного сприйняття. Наполегливе підкреслення того, що благодать спасіння дарується таїнством, відсунуло сотеріологічний фокус із віри новонаверненого на супровідні ритуали і в кінцевому підсумку, на думку Кипріяна, на церковну організацію.

У *додатку 2 «Уявлення про хрещення в інших традиціях»* проведено самоосмислення баптистського богослов'я хрещення у порівнянні основних принципів цієї доктрини з аналогічними вченнями інших християнських традицій і в спробі вибудувати свою ідентичність як «я в іншому».

Проаналізовано уявлення про хрещення в католицькій традиції, яке пройшло тривалий процес розвитку і зміни. Сьогодні хрещення католики розуміють, насамперед, як ініціацію, тобто процес залучення до нової спільноти, тому зростає роль катехизації, хоч розуміння, що хрещення є інструментальною причиною виправдання, офіційно залишається. З'ясовано, що у православної традиції богослов'я хрещення почало активно розвиватися з ХХ ст. переважно у західноєвропейському крилі (О. Шмеман, І. Мейєндорф, М. Афанасьєв, Юстин (Попович) та ін.), що спиралося на ідеї Миколи Кавасили, який заклав основи розуміння хрещення не в літургійному, а у богословсько-містичному дискурсі. Але загалом, у церквах східноправославної традиції богословська інтерпретація водного хрещення практично не відрізняється від її сприйняття в католицизмі.

Розкрито інтерпретацію водного хрещення у лютеранстві, де воно тлумачиться як дія Слова Божого та знак віри на відміну від традиційного католицького розуміння хрещення як знаку благодаті. Тобто саме хрещення може відродити віру або відкрити її в немовляті. Реформатське богослов'я, як і лютеранство, підкреслює, що водне хрещення – це сакрамент, а стосовно хрещення воно демонструє спадкоємність знаків заповіту – обрізання для Ізраїля і хрещення як знаку заповіту в християнстві. Також основний акцент зроблено на корпоративній участі й на божественній, а не людській дії. З'ясовано, що зараз реформатське богослов'я зміщує акцент у богослов'ї хрещення з інструментального на комунікативний аспект. Англійська традиція, зазнавши впливу євангеліків і баптизму, почала допускати дуже широкий спектр думок у богослов'ї хрещення – від поглядів, майже тотожних католицизму, до сучасних євангельсько-харизматичних уявлень.

Проаналізовано характер розуміння хрещення у Радикальній реформації, зокрема інтерпретація хрещення в Релігійному товаристві друзів (квакери), які, не здійснюючи водного хрещення видимим способом, переносять його в духовну сферу, ототожнюючи з хрещенням Духом і вогнем. Також духовно розуміє хрещення Армія спасіння, яка будучи дуже соціально орієнтованим рухом, вбачає його аналог у присязі. Розкрито особливості богослов'я хрещення у східноєвропейських духовних християн (духоборців та молокан). З'ясовано ставлення до хрещення як до спасенної дії в Реставраційному русі (Церква Христа), а також у біблійних анабаптистів, котрі поставили віру як свідоме рішення жити з Христом

необхідною умовою для входження в місцеву громаду. Тому для анабаптистів не менш важливим, ніж саме хрещення, був доказ життям, що віра – це не догматична система поглядів, а вчинки любові і відокремлення людини від гріха.

ВИСНОВКИ

Здійснений у дисертації ній роботі діахронний та біблійно-богословський аналіз феномену водного хрещення у контексті сучасної баптистської sacramентології дає підстави для таких узагальнень та висновків:

1. Відбувається не тільки теологізація багатьох філософських і світоглядних проблем, але й зростає загальнобогословський інтерес до sacramентального інструментарію і мови, тому sacramентальне богослов'я стає популярною частиною богословського знання, яка швидко розвивається.

2. Розглянувши широке поле проблем, піднятих сучасним sacramентальним богослов'ям, доведено, що таїнство божественної присутності простіше і найкраще описувати не мовою передавання чогось (благодаті, влади, сили тощо) комусь, а мовою комунікації і зустрічі. У найширшому сенсі слова sacramент – це подія зустрічі, тобто енкаунтер (побачення, randevu) вільних особистостей. Фактично, sacramент стає найбільш доступною для людини реальністю присутності «відсутнього» Бога, тобто Бога, присутність Якого засліплює своєю очевидністю і тому робить людину нездатною бачити Його, хоча можливе й інше – коли Бог відсутній просто тому, що людина не хоче помічати його.

3. На основі цілісного аналізу доведено, що sacramентальна подія завжди особистісна, тому її необхідно виокремити з панsacramенталізму, який розглядає загальну божественну присутність і її проникнення у все створене буття. Як було виявлено на основі цілісного богословського аналізу, sacramент, на відміну від інших феноменів буття, характеризується специфічними ознаками, а саме: медіативністю, матеріальністю, обітованістю і змінюваністю реципієнта.

- *Медіативність* означає, що зустріч відбувається не просто в душі, а завжди фокусується в якомусь матеріально-інформаційному об'єкті. Ним може бути церковна проповідь або музичний гімн, читання Біблії або вода хрещення, участь у Вечері Господній або слова молитви тощо.

- *Матеріальність* означає обов'язкову присутність певного матеріального об'єкта або речовини, що медіюють sacramент.

- *Обітованість* вказує, що знаки, за допомогою яких може відбутися енкаунтер, різні, але їх об'єднує обітниця Божа. Тобто таїнства не випадкові й не спонтанні події, а обітовані божественним Словом, хоча вони не є «в'язницею» для Бога, Який може зустріти людину не лише в церковних стінах. Але Він призначив побачення людині в певному місці і в певній формі й очікує її, за Своєю вірною обітницею, саме там.

- *Зміна* – це мета будь-якої sacramентальної зустрічі. Дотикання сакрального і профанного неминує змінює реципієнта. З огляду на те, що

саме людина, а не будь-яке творіння загалом, перебуває у фокусі божественної уваги, енкаунтер наповнений змістом і має вектор своїх дій – цілеспрямовані й сутнісні зміни.

4. Результат богословського аналізу доводить, що сакраментальна зустріч екзистенційна, і це проявляється, насамперед, у тому, що реальний енкаунтер виводить людину зі звичної рівноваги, ніби «струшує» її, ставить перед дзеркалом Іншого і закликає до відповіді. Така зустріч начебто «вривається» в повсякдення і стає антецедентом найнесподіваніших наслідків. Момент сакраментальної зустрічі – це не хронос, а кайрос, це апокаліптична «зараз-мить», це вже звершена і водночас контингентна подія, що переміщує людину в трансцендентне божественне, не руйнуючи зовнішнього іманентного буття. Така зустріч веде або до таємних висот освячення і богоуподібнення, або призводить до хворобливих потрясінь, можливо, потрібних реципієнту, щоб повернути його на шлях обоження.

5. У результаті дослідження виявлено умови енкаунтеру. Він можливий лише за умови, якщо зустріч двох суб'єктів відбулася реально, а не в уяві і не в комеморації. Саме в цьому сенсі сакрамент контингентний, оскільки не будь-яка зустріч і не кожна участь у таїнстві може стати енкаунтером і мати бажаний (або небажаний) консеквент. Доведено, що священнодія як таїнство для конкретного реципієнта може не відбутися, тому що сакрамент, на відміну від магізму, може бути непоміченим і нерозгаданим. Той, хто прийшов, може бути невпізнаним. Сакраментальна зустріч може бути призначена, божественна присутність обіцяна, але людина, навіть прийшовши у призначений час у потрібне місце, може піти, не знайшовши Того, хто чекає на неї. Фактично, зустріч була, але енкаунтеру не відбулося. Була атрибутика побачення, були присутні обидві сторони, але дар, приготовлений для людини, так і залишився нерозпізнаним, тому що вона не помітила Дарувальника. Реальність зустрічі, тобто факт, що вона відбулася, визначається не тільки обітницею божественної присутності, а й вірою людини, яка розкриває свої очі на Дарувальника. Без віри як акту довіри, який відкриває людину для духовного світу і створює сакраментальний простір зустрічі, енкаунтер не відбудеться.

6. Здійснений аналіз дозволяє розрізнити таїнства різного рівня і роду. Базовим сакраментом є таїнство Христа. Він як друга іпостась Божества є первісним або квінтесенційним сакраментом. Через нього почалося все суще, тому він став посередником за фактом творіння, а також медіатором-посередником за фактом втілення і навіть більше, він став посередником за фактом відкуплення. У ньому в певний історичний момент поєдналася позачасова реальність всього людства від Адама до останнього грішника, який ще буде жити на землі. У Христі весь без винятку людський рід помер і воскрес, хоча в історичному часі цю подію для себе особисто актуалізують не всі. У ньому кожен християнин, який зробив своє перебування у Христі реальним, стає живим сакраментом, тому що через нього духовне начало діє в матеріальному світі, і цей стан – «Христос у вас» – залишається великою таємницею. Отже, Христос як первісний сакрамент робить усиновлених

Христові вторинними, індивідуальними сакраментами, в яких розпізнають медіаторів Христа, коли через їхню молитву Він змінює світ, коли через їхні свідчення виконується місія самого Бога (*Missio Dei*), коли їхнє пророче сповіщення докоряє і спрямовує до миру й справедливості світський уряд.

7. Доведено, що іншим дуже важливим сакраментом є Церква як Тіло Христове, яке виявляє присутність божественного в матеріальному. Самим фактом свого існування Церква вказує на таємницю. Передусім, тому що в ній незбагнено здатні вміститися і примиритися непоєднувані групи людей, а також вона стає ще більш таємничою від непізнаваності Церкви як з'явленого, динамічного, а не статичного феномену. Церква не існує в світі поза зібраними разом людьми. Вона виявляє себе тільки тоді, коли група відроджених християн збирається разом, маючи структуру і місію та відокремлюючи себе інакшістю від навколишнього суспільства. Тільки за цих умов і через таку групу діє Христос, а значить виникає церква як сакрамент. Не маючи цих ознак, група, як би вона зовні не виглядала і не називалася, перетворюється на звичайне, світське релігійне товариство. Церква як Тіло Христове є медіатором, що створює простір зустрічі Бога з людьми і забезпечує цю зустріч мовою своєї традиції, своїх жестів, практик, свого естетичного простору, своєї проповіді, музики тощо.

8. У дослідженні з'ясовано, що для баптистської свідомості дуже важливими сакраментами є Біблія та людина як індивідуальний сакрамент. У біблійному тексті об'єктивно міститься сила, здатна змінити людину, відродити її. Але ця сила не в букві, а в Дусі, не в академічній екзегезі, а в перетворювальній проповіді. Вивільнити цю силу і дати їй можливість перетворювати, а з іншого боку, вільно погодитися прийняти цю силу і довіритися їй, – такі умови перетворення Слова Божого в суб'єктивно дієвий сакрамент.

У Новому Заповіті кожен член Тіла-Церкви стає індивідуальним сакраментом-медіатором, провідником особистісної духовної Присутності. Благодать діє в людині як в індивідуальному сакраменті, насамперед, для її духовного зростання, піднесення до рівня самого Христа, а також для того, щоб через неї діяти в навколишньому світі. Сила, яка перетворює християнина, таємнича і невимовна, вона постає не лише як зовнішня вимога та приклад, який спонукає людину діяти імітаційно, а проявляє себе здебільшого функціонально і субстанціонально, перетворюючи плотського християнина в духовного, коли він довіряється цій силі. Субстанціональна зміна власної природи, характеру і системи цінностей відбувається незбагнено таємниче не тільки для аутсайдерів, але і для самого християнина.

9. Дослідження з'ясувало місце церковної сакраментології в дискурсі загальної, яка постає теоретичною основою. Отже, церковна сакраментологія може переосмислити себе і переєкзаменувати свою літургійну практику і всі церковні священнодії. Будь-які церковні дії мають сакраментальний характер, якщо вони визначені Словом, першоапостольською практикою і спільнотною герменевтикою. У такому разі є зрозумілою неможливість

кількісного визначення церковних священнодій. Також при інтерпретації сакраменту мовою зустрічі божественного і людського відпадає необхідність говорити про дійсність священнодії, але з'являється необхідність говорити про реальність її як енкаунтеру, який може відбутися або не відбутися. Такий підхід створює добру платформу для міжконфесійного діалогу та богословського взаємозбагачення.

10. Завдяки аналізу феномену баптистського хрещення в контексті широкого сакраментологічного бачення можна дійти кількох важливих висновків. По-перше, це – складний феномен, який найчастіше розглядається в баптистській традиції односторонньо й ізольовано від контексту і від інших, споріднених проявів духовного життя. Його розуміння занадто часто обмежується апологетичним протистоянням із дітохрещенням і боязню автоматичного ефекту під час його здійснення, тому слово сакрамент, яке асоціюється з магізмом, сприймається важко, хоча саме це слово, як було доведено, не несе магічних конотацій. По-друге, водне хрещення постає в новозаповітній практиці як інша мова загального процесу становлення християнина. В апостольський період воно було обов'язковою і негайною складовою навернення, котра фіксувала його як матеріальний та історичний знак. Аналіз донікейської ранньохристиянської традиції демонструє історичне зміщення богословського центру в розумінні хрещення зі знаку вступу в завіт через поєднання зі смертю і воскресінням Христа до знаку прощення гріхів. Розуміння хрещення як прощення гріхів призвело на поч. III ст. до практики дитячого хрещення в екстремальних або загрозливих обставинах, яка з урахуванням тлумачення хрещення як аналогу старозаповітного обрізання до кінця цього періоду стала досить поширеною, хоча і не стандартною.

11. У результаті застосування холістичної методології доведено, що баптисти розвивають своє богослов'я хрещення у різних траєкторіях. Їх узагальнено як сім основних напрямів:

– *Хрещення як умовний символ*, яке не несе жодного духовного навантаження і не пов'язане з позначуваною реальністю. Тобто це уявлення про реальну відсутність Христа в священнодії. Підґрунтям такого уявлення є бажання створити епістемологічну дистанцію з Богом і вберегти вірян від ідолатрії.

– *Хрещення як процес ініціації*, тобто входження до Церкви, що передбачає тривалий і часто дуже важкий процес підготовки неофіта, його випробування й урочистий кульмінаційний момент ритуального приєднання до громади в присутності всієї або частини спільноти.

Ідея заповіту і розуміння хрещення як обітниць взяти на себе його умови. Для східноєвропейського баптизму це найпоширеніша, хоча і найбільш дискусійна в останні десятиліття, модель хрещення. У літургійній практиці ідея обітниць доброго сумління є ключовою.

– *Сповідання віри*, тобто відкрите визнання себе християнином. Віра в баптистському розумінні повинна мати свідомий і особистісний характер, вона не може бути колективною вірою або вірою інших. Тому, з баптистської

перспективи, правильніше говорити не про «хрещення на підставі віри», а про хрещення на підставі «сповідання віри».

– *Хрещення як знак благодаті* вказує на приєднання до благодаті, але баптисти не пов'язують водне хрещення з інструментом передавання благодаті та уникають мови, яка використовує вислови, як-от «передавати благодать», «отримувати» тощо. Адже благодать – це не даність, яка існує окремо від Давця, а дар, в якому Дарувальник виявляє Себе. Благодать з'являється через Христа, виявляє Його і є Ним. А Христос не може бути даністю, якою можна володіти або якимось розпоряджатися – передавати, отримувати. Він є Даром, в якому розпізнається Дарувальник.

– *Хрещення як єднання з Христом*. Смерть із Христом для гріха і світу зла, спільне з ним воскресіння для нового, святого життя – це те, що відбувається під час здійснення водного хрещення. Однак для багатьох єднання з Христом, перебування в ньому – це тільки метафора, але як було доведено в дослідженні, новозаповітний текст вживає вислів «у Христі» не як метафору, а як синекдоху, яка виявляє реальний зв'язок літературного образу з дійсністю. Отже, єднання з Христом Біблія подає не як союз окремих особистостей, а як набагато реальнішу, органічну єдність.

– *Хрещення як знак послуху*, що безумовно викликає повагу, тому що смиренність – одна з вищих християнських чеснот, однак відмова від намагання пояснити суть процесів, що відбуваються в хрещенні, зупиняє богословський пошук і збіднює віру охрещуваних. Утім, без смиренного послуху неможливо почати учнівство, в якому беруть участь наставник і учень.

Ці сім понять про хрещення виступають елементами цілісного концепту хрещення як енкаунтеру. Загалом концепт хрещення-енкаунтеру відіграє роль трансценденталії, а описані різні теорії хрещення висвітлюють різні елементи цілісної реальності хрещення.

12. Отже, енкаунтер у дискурсі сакраментального богослов'я постає плідним полем глибшого осмислення літургійних процесів, а також плацдармом для взаємного збагачення і діалогу різних християнських традицій.

СПИСОК ПРАЦЬ, ОПУБЛІКОВАНИХ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Індивідуальна монографія:

1. Санніков С. В. Феномен водного хрещення у контексті сучасної баптистської сакраментології / С. В. Санніков. – Рівне : М. Дятлик, 2018. – 566 с.

Розділ колективної монографії:

2. Санніков С. В. Баптизм. Богословський портрет / С. В. Санніков // Реформація в Україні. Поширення раннього протестантизму і становлення баптизму / За ред. А. М. Колодного, П. Л. Яроцького – К. : Саміт-Книга, 2017. – С. 221–281.

Статті у виданнях, що включені до наукометричної бази даних Scopus

3. Sannikov S. Writing Slavic Bible Commentary: History and Approach / S.Sannikov // *European Journal of Theology*. – 2017. – № 2 (26). – P. 144–153.

4. Sannikov S. Menno Simons' and Martin Luther's Interpretative Approaches in the Protestant Hermeneutical Horizon / S.Sannikov // *Sententiae*. – 2018. – № 1 (XXXVII). – P. 87–109.

Статті у зарубіжних фахових видання та у виданнях, що входять до міжнародних наукометричних баз:

5. Санніков С. В. Історія та практика біблійного коментування у слов'янському контексті / С.В. Санніков // *Українське релігієзнавство*. – 2016. – № 80. – С. 80–93. (Index Copernicus)

6. Санніков С. В. Сакраментальність Біблії у католицькій традиції: від Тридентського до II Ватиканського соборів / С.В. Санніков // *Схід*. – 2016. – № 6 (146). – С.110–115. (Google Scholar, IndexCopernicus, Ulrich's Periodicals Directory, WorldCat).

7. Санніков С. В. Экзистенциальный выбор. Эссе о трех африканцах / С.В. Санніков // *Антропологічні виміри філософських досліджень*. – 2017. – № 12. – С. 50–61. (Web of Science (Emerging Sources Citation Index), Index Copernicus, Google Scholar, DOAJ, eLIBRARY.ru, CiteFactor, InfoBase Index, OAJI, WorldCat)

8. Санніков С.В. Сакраментальный поворот в баптистском богословии XX ст. / С.В. Санніков // *Modern Science – Moderní věda*. – 2017. – № 2. – С.92–104. (Index Copernicus, Google Scholar, eLIBRARY.ru)

9. Санніков С.В. Мифологеми об антисакраментальных взглядах Яна Гуса на евхаристию / С.В. Санніков // *Гілея: науковий вісник*. – 2017. – №126. – С. 221–228. (Google Scholar; Index Copernicus, SIS (Scientific Indexing Services), InfoBase Index).

10. Санніков С.В. Диахронный взгляд на локальные реформационные процессы в сакраментальном дискурсе / С.В. Санніков // *Власть и общество*. – Тбилиси, 2017. – № 4 (44). – С. 132–146.

11. Санніков С.В. 5 Sola Реформации. Богословские принципы гетерогенного протестантизма / С.В. Санніков // *Схід*. – 2017. – № 3 (149). – С. 83–93. (Google Scholar, IndexCopernicus, Ulrich's Periodicals Directory, WorldCat).

12. Санніков С.В. Интерпретация эпиклесиса в сакраментальном дискурсе основных христианских традиций / С.В. Санніков // *Філософія і політологія в контексті сучасної культури*. – 2017. – № 19 (4). – С. 29–37. (Google Scholar, IndexCopernicus).

13. Санніков С.В. Сучасне богословське осмислення сакраментального виміру місіонерської діяльності / С.В. Санніков // *Схід*. – 2017. – № 5 (151). – С. 97–101. (Google Scholar, IndexCopernicus, Ulrich's Periodicals Directory, WorldCat).

14. Санніков С.В. Сучасні принципи та герменевтичні підходи до біблійного коментування (досвід Слов'янського біблійного коментаря) / С.В.Санніков // *Філософія і політологія в контексті сучасної культури*. – 2017. – № 21 (6). – С. 92–99. (Google Scholar, IndexCopernicus).

15. Санніков С.В. Фактори і процес формування дитячого хрещення у християнстві III століття (за працями Оригена, Іполита Римського, Тертуліана, Кипріяна) / С.В. Санніков // Українське релігієзнавство. – 2018. – № 86. – С. 20–41. (Index Copernicus).

16. Санніков С.В. Перформативные свойства сакраментального языка. Протестантский подход / С.В. Санніков // Актуальні проблеми філософії та соціології. – 2018. – № 21. – С. 95–99. (Index Copernicus).

17. Sannikov S. Trinity and Worship: Trinitarian view of worship from Slavic Baptists prospective / S.Sannikov // European philosophical and historical discourse. – 2018. – № 1. – P. 14–25. (International Scientific Indexing, Index Copernicus).

18. Санніков С.В. Амбивалентность феномена крещения у духовных христиан / С.В.Санніков // Гілея: науковий вісник. – 2018. – № 6 (133). – С.189–193. (Google Scholar; Index Copernicus, SIS (Scientific Indexing Services), InfoBase Index).

Статті в українських фахових виданнях:

19. Санніков С.В. Рецепция катехизаторских традиций III–IV века в сохранении еkkлезиологических признаков общины / С.В. Санніков // Нова парадигма. – 2016. – № 129. – С. 126–144.

20. Санніков С.В. Категория ответственности как решение антиномизма взглядов евангельских христиан-баптистов в дискуссии о предопределении и свободной воле / С.В. Санніков // Практична філософія. – 2016. – № 4. – С. 159–170.

21. Санніков С.В. Лютер или Ленин: два Октября. Компаративный анализ духовных основ и морально-этических установок Реформации и Революции / С.В. Санніков // Практична філософія. – 2017. – № 2. – С. 104–121.

22. Санніков С.В. Предание как сакраментальная преемственность веры в восточном и западном христианстве / С.В. Санніков // Практична філософія. – 2017. – № 4 (66). – С. 122–130.

23. Санніков С.В. Ex opere operato или дух и вера? К дискуссии о действенности и действительности церковных священнодействий / С.В.Санніков // Практична філософія. – 2018. – № 1. – С. 170–178.

24. Санніков С.В. Анти-ритуальна сакраментальність у містичних групах радикальної реформації / С.В. Санніков // Практична філософія. – 2018. – № 2 (68). – С. 144–151.

25. Санніков С.В. Таинства в сакраментологическом дискурсе православия, католицизма и баптизма / С.В. Санніков // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Історія. Філософія. Політологія. – 2018. – № 15. – С. 76–83.

Статті й тези в інших наукових збірниках та матеріалах конференцій:

26. Санніков С.В. Забытое еkkлезиологическое измерение: Святость как главный признак церкви в радикальной Реформации / С.В. Санніков //

Богословские размышления: Евро-Азиатский журнал богословия. – 2014. – Спецвыпуск: Современная экклезиология. – С. 81–104.

27. Санников С.В. Имплементация *Semper Reformanda* во временных и культурных контекстах Восточной и Западной Европы / С.В. Санников // Богословские размышления: Евро-Азиатский журнал богословия. – 2015. – Реформация: прошлое и настоящее. – С. 9–25.

28. Санников С.В. Рефлексия *Sola Scriptura* магистерской и радикальной Реформацией в западноевропейском и восточноевропейском контекстах / С.В. Санников // Міжнародна наукова конференція «Реформація: людина, церква, суспільство» (Санкт-Петербург, 20–21 апреля 2017 г.) // Богословские размышления: Евро-Азиатский журнал богословия. – 2017. – № 19. – С. 24–36.

29. Санніков С.В. Уроки Реформації – шанс для України / С.В.Санніков // Збірник наукових праць (Івано-Франківськ, 06 червня 2017) / За заг. ред. докт. філос. наук, проф. С. Р. Кияка (гол. ред.) – Івано-Франківськ : ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», 2017. – С.189–202.

30. Санников С.В. Перформативный язык евхаристической практики евангельских христиан-баптистов / С.В. Санников // Матеріали міжнародної наукової конференції «Реформація і сучасний світ (Філософія. Богослов'я. Наука)» (Одеса, 28–29 вересня 2017 р.). – Одеса : Астропрінт, 2017. – С. 147–152.

31. Санніков С.В. Сучасне богословське осмислення sacramentalного виміру місіонерської діяльності / С.В. Санніков // Всеукраїнська науково-практична конференція «Людина, яка реформує та реформується» (Київ, 10 листопада 2017 р.) – К. : Національний транспортний університет, 2017. – С.52–54.

32. Санніков С.В. Sacramentalний вимір місіонерської діяльності / С.В. Санніков // Міжнародна науково-практична конференція «Реформація і трансформація суспільства: досвід минулого і виклики сучасності» (Львів, 8–9 грудня 2017 р.) – Львів : Львівський національний медичний університет імені Данила Галицького, 2017. – С. 179–180.

33. Санников С.В. От религиозцентризма к теоцентризму. Поворот в лютеровском мировоззрении / С.В. Санников // Науково-практична конференція «Сучасні наукові дослідження представників суспільних наук – прогрес майбутнього» (Львів, 23–24 березня 2018 р.) – Львів : Львівська фундація суспільних наук, 2018. – С. 22–29.

АНОТАЦІЯ

Санніков С. В. Феномен водного хрещення у контексті сучасної баптистської sacramентології. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософських наук за спеціальністю 09.00.14 – богослов'я. – Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова Міністерства освіти і науки України. – Київ, 2018.

У дисертації вперше у вітчизняному богослов'ї здійснено цілісний аналіз феномену водного хрещення з погляду баптистського розуміння цього явища, розглядаючи його не з суто конфесійної сторони, а в дискурсі сакраментального богослов'я, що дозволило показати багатозначність цього явища і відкрити нові перспективи для його розуміння як енкаунтеру трансцендентного й іманентного. Автор виявив, що баптистський рух не можна трактувати виключно як раціоналістичний, в якому відсутній сакраментальний вимір. Показано антропологічний поворот у цьому русі в XVIII–XIX ст. та повернення богоцентризму в розуміння водного хрещення.

Виявлено предметне поле та з'ясовано перетворення, які відбуваються у сучасному сакраментальному богослов'ї, висвітлено змістову наповненість поняття «таїнство» щодо суміжних термінів «сакрамент», «постанова» й «священнодія». Автор досліджує поняття «цілісності» й відрізняє його від поняття «системності» та показує низку особливостей і форм існування цілісної методології. В дослідженні продемонстровано використання окремих прийомів цілісної методології, як-от: герменевтичний, феноменологічний, семіотичний, перформативний, контингентний та ін. в дискурсі вивчення феномену водного хрещення.

Проаналізовано біблійний контекст сакраменталізму й особливості сакраментальної мови апостола Павла. На цій основі окреслено головні напрями загальної сакраментології – уявлення про Христа як первісний сакрамент, про Церкву, Біблію та теофанічність як сакраментальні явища, а також про людину, яка за певних умов стає індивідуальним сакраментом. Також з'ясовано особливості церковної сакраментології та умови її дійсності і дієвості. Проаналізовано розвиток богословських поглядів баптистів на водне хрещення у діахронній перспективі, а також застосування поняття «хрещення» і його випадки в євангельських текстах і в посланнях апостолів. Автор висвітлив практику та богословські погляди на водне хрещення в донікейський період, а також розкрив чотири парадигми водного хрещення, які мають місце у різних дискурсах.

В дисертації досліджено окремі сторони богослов'я хрещення, які підтримує більшість баптистів. Висвітлено сім найбільш поширених поглядів на хрещення, що становлять цілісний концепт баптистського богослов'я хрещення, яке узагальнюється в образі енкаунтеру Бога з людиною, становлячи трансцендентальну цілісність. З'ясовано місце хрещення у христологічній та антропологічній перспективі, рефлексуючи на погляди інших традицій.

Ключові слова: водне хрещення, баптизм, таїнство, сакраментальне богослов'я, енкаунтер, цілісність.

АННОТАЦІЯ

Санников С. В. Феномен водного хрещення в контексте современной баптистской сакраментологии. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени доктора философских наук по специальности 09.00.14 – богословие. – Национальный педагогический

университет имени М. П. Драгоманова Министерства образования и науки Украины. – Киев, 2018.

В диссертации впервые в отечественном богословии осуществлен целостный анализ феномена водного крещения с точки зрения баптистского понимания этого явления, рассматривая его в дискурсе сакраментального богословия. Это позволило показать многозначность этого явления и открыть новые перспективы для его понимания как энкаунтера трансцендентного и имманентного. Автор показал, что баптистское движение нельзя трактовать исключительно как рационалистическое, но в нем присутствует сакраментальное измерение. Показан антропологический поворот в этом движении в XVIII–XIX вв. и возвращение богоцентризма в понимании водного крещения.

В исследовании выявлено предметное поле современного сакраментального богословия и проанализированы преобразования, происходящие в нем; показана содержательная наполненность понятия «таинство» относительно смежных терминов «сакрамент», «постановление» и «священнодействие». Развивая методологию богословского исследования, автор показал ряд особенностей и форм существования целостной методологии, в отличие от системной. В исследовании продемонстрировано использование отдельных приемов целостной методологии, например: герменевтический, феноменологический, семиотический, перформативный, контингентный и др. методы в дискурсе изучения феномена водного крещения.

Проанализирован библейский контекст сакраментализма и особенности сакраментального языка апостола Павла. На этой основе намечены главные траектории развития общей сакраментологии – представление о Христе как первоначальном сакраменте, о Церкви, Библии, а также о человеке, который при определенных условиях становится индивидуальным сакраментом. Также выяснены особенности церковной сакраментологии и условия ее действительности и действенности. Проанализировано развитие богословских взглядов баптистов на водное крещение в диахронной перспективе, а также изучено понятия «крещение» и случаях его использования в евангельских текстах и в посланиях апостолов. Автор осветил практику и богословские взгляды на водное крещение в доникейский период, а также раскрыл четыре парадигмы водного крещения, которые имеют место в различных дискурсах.

В диссертации исследованы отдельные стороны богословия крещения, которые характерны для разных групп баптистов. Освещены семь наиболее распространенных взглядов на крещение, составляющих целостный концепт баптистского богословия крещения. В частности, показано крещение как *условный символ* – то есть представление о реальном отсутствии Христа в священнодействиях. Основой такого представления является желание создать эпистемологическую дистанцию с Богом и уберечь верующих от идолатрии; крещение как *процесс инициации* – то есть вхождения в церковь, что предполагает длительный процесс подготовки неопита, его испытания и

торжественный кульминационный момент присоединения к новому сообществу; крещение как *Завет и обещание* взять на себя его условия. В баптистской литургической практике идея обещания доброй совести является ключевой; крещение как *исповедание веры*, то есть открытое и сознательное признание себя христианином; крещение как *знак благодати*, что указывает на присоединение к благодати, т.е. ко Христу; крещение как *единение с Христом*, как указание на смерть верующего со Христом для греха и мира зла и совместное с Ним воскресение в новую, святую жизнь; крещение как *знак послушания*, без которого невозможно начать ученичество, в котором участвуют наставник и ученик. Эти семь понятий о крещении выступают элементами целостного концепта крещения как энкаунтера.

Таким образом, концепт крещения-энкаунтера играет роль трансценденталии, а описанные теории крещения освещают различные элементы целостной реальности этого феномена. Выяснено место крещения в христологической и антропологической перспективе.

Ключевые слова: водное крещение, баптизм, таинство, сакраментальное богословие, энкаунтер, целостность.

SUMMARY

Sannikov S.V. The Phenomenon of Water Baptism in the context of contemporary Baptist Sacramentology. – Manuscript.

Thesis for Doctor of Philosophy degree in specialization 09.00.14 – Theology. – National Pedagogical Dragomanov University of the Ministry of Education and Science of Ukraine. – Kyiv, 2018.

This thesis, for the first time on a national scale in theological studies, carried out a comprehensive holistic analysis of the phenomenon of water baptism from the Baptist understanding of this phenomenon, in the discourse of Sacramental Theology. This shows the polysemy of this phenomenon and to open new perspectives for understanding of water baptism as an encounter of the transcendent and immanent. The author has shown that the Baptist movement can't be treated solely as rationalistic, but it has a sacramental dimension.

The research reveals the subject field of contemporary Sacramental Theology and analyzes the transformations taking place in it during the last decades; it's shown the meaningfulness of the concept of "sacrament" with respect to the related terms "sacrament", "ordinance" and "ritual". The author uses the holistic methodology for the study and shows a number of peculiarities this methodology in contrast to the system one. The study demonstrates how to work different methods of holistic methodology, for example hermeneutic, phenomenological, semiotic, performative, contingent and others in the discourse of water baptism.

The thises analyzed biblical context of sacramentalism and the peculiarities of the sacred language of the apostle Paul. On this basis, was shown the main triplets of the General Sacramentology the concept of Christ as the Primordial sacrament, the Church, the Bible, and the person who, under certain conditions,

becomes an individual sacrament. The features of church sacramentology and the conditions of its validity and effectiveness are also clarified.

The author analyzed the development the Baptists theological views of on water baptism in the diachronic perspective, as well as the concepts of "baptism" and the cases of its use in the Gospel and in the Epistles of the Apostles. The author highlighted the practice and theological views on water baptism in the Ante-Nicene period, and also revealed four paradigms of water baptism that take place in various discourses.

The dissertation explores the different aspects of the baptismal theology, which is supported by most Baptists. The seven most common views on baptism, which form the holistic concept of Baptist baptismal theology, are summarized in the encounter of God with man, representing a transcendental integrity. The place of baptism in the Christological and anthropological perspective is clarified.

Keywords: baptism, baptists, sacrament, sacramental theology, encounter, holistic approach.